महा

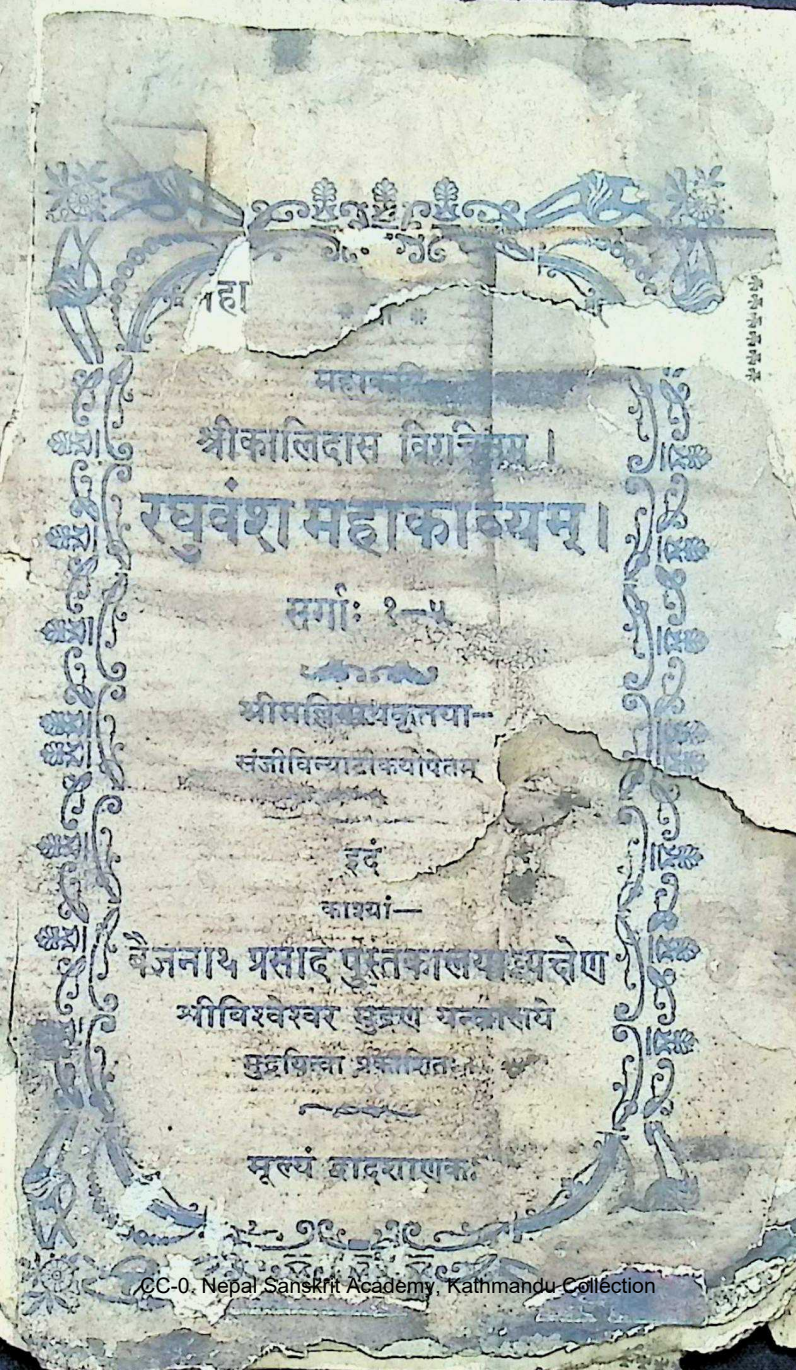

महाकवि

श्रीकालिदास विरचितम् ।

रघुवंश महाकाव्यम् ।

सर्गाः १–५

श्रीमल्लिनाथकृतया—

संजीविन्याटीकयोपेतम्

इदं

काश्यां—

बैजनाथ प्रसाद पुस्तकालयाध्यक्षेण

श्रीविश्वेश्वर मुद्रण यन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

मूल्यं द्वादशाणकः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

* श्रीः *

महाकविश्रीकालिदासप्रणीतम्

रघुवंशमहाकाव्यम्

श्रीमल्लिनाथकृतसंजीविन्या

टीकयोपेतम् ।

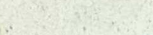

प्रकाशक—

बाबू बैजनाथ प्रसाद बुक्सेलर,

राजा दरवाजा बनारस सिटी ।

बाबू बैजनाथ प्रसाद द्वारा—

निज श्रीविश्वेश्वर प्रेस, काशी में मुद्रित ।

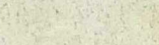

मूल्य ।।।)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

* श्रीः *

रघुवंशकाव्यम् ।

सञ्जीविन्या टीकयोपेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥
मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥
कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथ वा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥
तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
[illegible] संजीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥
[illegible]यमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy Digital Library Collection

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः (काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे॥) इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनताम्,(काव्यालापांश्च वर्जयेत्) इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्, रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात् (आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्) इत्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च (शब्दजातमशेषं तु धत्ते शंभोर्यस्य वल्लभा। अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः) इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वराधत्तदर्शनात्तत्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते—

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥ १॥

वागर्थाविवेत्येकं पदम्। * इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् *। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। वागर्थाविव शब्दार्थाविव संपृक्तौ नित्यसंबद्धावित्यर्थः। नित्यसंबद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात्। 'नित्यः शब्दार्थसंबन्धः' इति मीमांसकाः। जगतो लोकस्य पितरौ। माता च पिता च पितरौ। "पिता मात्रा" इति द्वन्द्वैकशेषः। 'मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ' इत्यमरः। एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती तस्यापत्यम्" इत्यण् "टिड्ढाणञ्०" इत्यादिना ङीप्। पार्वती च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ। परमश्चासौ ईश्वरश्च

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

त्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरत्वाच्च पार्वती-शब्दस्य पूर्वनिपातः । वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्देऽभिवादये । अत्रोपमालङ्कारः स्फुट एव । तथोक्तम्-(स्वतः सिद्धेन भिन्नेन संपन्नेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥) इति । प्रायिकश्चोपमालङ्कारः कालिदासोक्तकाव्यादौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तम्-(शुभदो मा भूमिमयः) इति । वकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥ १ ॥

संप्रति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति 'क्व सूर्य—'इत्यादि श्लोकद्वयेन—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । "ऋदोरप्" "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क्व । अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क्व । द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः । तथा हि । दुस्तरं तरितुमशक्यम् "ईषद्दुः सुषु०" इत्यादिना खलप्रत्ययः । सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन प्लवेन । 'उडुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । अथ वा चर्मावनद्धेन यानपात्रेण । 'चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्' इति सज्जनः । तितीर्षुस्तरीतुमिच्छुरस्मि भवामि तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव । तदुक्तम्-(प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः) इति ॥ २ ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

किं च मन्दो मूढः । 'मूढालपापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः' इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्रांशुनोन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभादुद्बाहुः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो वामनः खर्व इव । 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' । उपहास्यतामुपहासविषयताम् । "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत्प्रत्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥३॥

मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह—

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

अथ वा पक्षान्तरे । पूर्वैः सूरिभिः कविभिर्वाल्मीक्यादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् । अस्मिन्सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण - 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः । समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः संचारोऽस्ति । वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानानः 'सोऽहम्' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह—

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

सोऽहम् 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' इत्युत्तरेण संबन्धः । किंविधानां रघूणामित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आजन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः "आङ् मर्यादाभिविध्योः" इत्यव्ययी भावः । शुद्धानां [illegible] समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

CC-0. Nepal Rashtriya Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आजन्मशुद्धानाम्। निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः आफलोदयमाफलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम्। प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः। आसमुद्रं क्षितेरीशानाम्। सार्वभौमाणामित्यर्थः। आनाकं रथवर्त्म येषां तेषाम्। इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः। अत्र सर्वत्राऽऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम्। अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्धयभावप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

विधिमनतिक्रम्य यथाविधि। "यथाऽसादृश्ये" इत्यव्ययीभावः तथा हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः। एवं 'यथाकामार्चित-' इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम्। यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषाम्। यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम्। यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम्। यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम्। चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥ ६ ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै। 'त्यागो विहापितं दानम्' इत्यमरः। संभृतार्थानां संचितधनानाम्। न तु दुर्व्यापाराय। सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानाम्। न तु पराभवाय। यशसे कीर्तये। 'यशःकीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः। विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनाम्। न त्वर्थसंग्रहाय। प्रयाजै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रहाणाम्। न तु कामोपभोगाय। अत्र 'त्यागाय' इत्यादिषु "चतुर्थी तदर्थार्थ०" इत्यादिना

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविध नज्ञापकाच्चतुर्थी । गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । 'जाया च गृहिणी गृहं' इति हलायुध । 'मेधृ संगमे' इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितॄणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥ ७ ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ॥
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । "प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्र०" इत्यञ्प्रत्ययः । 'शिशुत्वं शैशवं बाल्यम् इत्यमरः । तस्मिन्वयस्यभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । 'तारुण्यं यौवनं समम्' इत्यमरः। तस्मिन्वयसि विषयैषिणां भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इतिवुञ्प्रत्ययः । वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः । संघातार्थे च "वृद्धाच्च" इति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति तनुत्यजां देहत्यागिनाम् । 'कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति क्विप् । एतैन भिक्ष्वाश्रमो विवक्षितः ॥ ८ ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

सोऽहं लब्धप्रवेशः तनुवाग्विभवोऽपि स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः आजन्मशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कर्ण मम श्रोत्रमागत्य चापलाय चापलं चपलकर्मावमृश्यकरण-रूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मण्यण् । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेन चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ ९ ॥ कुलकम् ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते—

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेर्हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति । तथा हि हेम्नो विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वाग्नौ संलक्ष्यते । नान्यत्र । तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः । नान्य इति भावः ॥ १० ॥

वर्ण्यं वस्तूपक्षिपति—

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

मनस ईषिणो मनीषिणो धीराः । विद्वांस इति यावत् । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां वेदानाम् । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः । प्रणव ओंकार इव । महीं क्षियन्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः क्षिधातोरैश्वर्यार्थात्क्विप् तुगागमश्च । तेषामाद्य आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान्वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिदुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् तस्मिन् शुद्धिमति तदन्वये

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तस्य मनोरन्वये वंशे । 'अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम्' इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः । "द्विवचनविभज्योप०" इत्यादिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्दु राजश्रेष्ठः । "उपमितं व्याघ्रादिभिः०" इत्यादिना समासः । क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसूतो जातः ॥ १२ ॥

'व्यूढ-' इत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

व्यूढं विपुलमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः । "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इति कप्प्रत्ययः । 'व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वसिष्ठं च' इति यादवः । वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा । "सप्तम्युपमान०" इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः शालप्रांशुः । 'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति यादवः । 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः । महाभुजो महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसंबन्धी धर्म इव स्थितः । मूर्तिमान्पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥१४॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन । सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः । मेरुरिव । उर्वीं क्रान्त्वाऽऽक्रम्य स्थितः मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । [illegible] सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभि-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥) इति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः । प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । आगमैः सदृश आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदय फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्जलजीवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योऽनभिभवनीयः अभिगम्य आश्रयणीयश्चबभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संबन्धिन्या नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । प्रजाः आ मनोः मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभावितत्वात् । क्षुण्णादभ्यस्तात्प्रहताच्च वर्त्मन आचार पद्धतेरध्वनश्च परमधिकम् । इतस्तत इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् । ईषदपीत्यर्थः । "प्रमाणे द्वयसज् दघ्नञ् मात्रच्" इत्यनेन मात्रच्प्रत्ययः । परशब्दविशेषणं चैतत् । न व्यतीयुर्नातिक्रान्तवन्तः । रिक्तां [illegible]ह

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कुशलसारथिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वचक्रगणमार्गं न जहुरिति भावः ॥ १७ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥१८॥

स राजा प्रजानां भूत्या अर्थाय भूत्यर्थं वृद्ध्यर्थमेव ।* अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या* । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करमग्रहीत् । 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथा हि । रविः सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधोत्स्रष्टुं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसमम्बादत्ते गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषरोगयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥' इति विश्वः ॥ १८ ॥

संप्रति बुद्धिसौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह—

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥१९॥

तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद उपकरणं बभूव । छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति घप्रत्ययः । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य" इत्युपधाह्रस्वः । अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव । शास्त्रेष्वकुण्ठिताऽव्याहता बुद्धिः 'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुष्यातताऽऽरोपिता मौर्वी ज्या च । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरः । सरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्वं राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—

देहे तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥२०॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य। 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः। शोकहर्षादिसूचका भृकुटीमुखरागादिराकारः इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा। 'इङ्गितं हृद्गतो भावो बाह्याकार आकृतिः' इति सज्जनः। गूढ़े आकारेङ्गिते यस्य स्वभावचापलाद्-भ्रमपरम्परया मुखरागादिलिङ्गैर्वाऽतृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य प्रारभ्यन्त इति प्रारम्भाः सामद्युपायप्रयोगाः। प्राग्जित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते। तत्रभवाः प्राक्तनाः। "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्य-येभ्यष्ट्युट्युलौतुट् च" इत्यनेन ट्युट्ल्युट्यय: संस्काराः पूर्वकर्म-वासना इव। फलेन कार्येणानुमेया अनुमातुं योग्या आसन्। अत्र याज्ञवल्क्यः-(मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम्। कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामाफलोदयात्॥) इति ॥२०॥

संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

अत्रस्तोऽभीतः सन्। 'त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः। सोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान्। अनातुरोऽरुग्ण एव धर्मं सुकृतं भेजे। अर्जितवानित्यर्थः। अगृध्नुरगर्धनशील एवार्थमाददे स्वीकृतवान्। 'गृध्नुस्तु गर्धनः। लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुपौ' इत्यमरः "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" इति क्नुप्रत्ययः। असक्तः आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥२२॥

ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्नियमनम्। यथा रक्ते

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

कामन्दकः-(नास्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता) इति। शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येऽपि क्षमा अपकारसहनम्। अत्र चाणक्यः (शक्तानां भूषणं क्षमा) इति। त्यागे वितरणे सत्यपि श्लाघाया विकत्थनस्य विपर्ययोऽभावः। अत्राह मनुः-(न दत्वा परिकीर्तयेत्) इति। इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा इवाभूवन्। विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

द्विविधं वृद्धत्वम्, ज्ञानेन वयसा च। तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह—

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः।
तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा बिना ॥ २३ ॥

विषयैः शब्दादिभिः। 'रूपशब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इत्यमरः। अनाकृष्टस्य वशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः। दृशेः क्वनिप्। धर्मे रतिर्यस्य तस्य राज्ञो जरसा जरया विना। 'विस्रसा जरा' इत्यमरः। "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यङ्प्रत्ययः "जराया जरसन्यतरस्याम्" इति जरसादेशः। वृद्धत्वं ज्ञानार्थकमासीत्। तस्य यूना विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः। नाथस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वमिति ज्ञात्वा 'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥ २३ ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

प्रजायन्त इति प्रजा जनाः "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति [illegible] विनयस्य

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

शिक्षाया आधानात्करणात् सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद्भयहेतुभ्यस्त्राणात् । आपन्निवारणादिति यावत् । भरणादन्नपानादिभिः पोषणादपि । अपिः समुच्चये । स राजा पिताऽभूत् । तासां पितरस्तु जन्महेतवो जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् । जननमात्र एव पितॄणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च–(स पिता यस्तु पोषकः) इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः "दण्डादिभ्यो यः" इति यत्प्रत्ययः । (अदण्डयान्दण्डयन् राजा दण्डयांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति॥) इति शास्त्रवचनात् । तान्दण्डयानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिक्षयतः । प्रसूतये संतानायैव परिणेतुर्दारान्परिगृह्णतः । मनीषिणो विदुषः । दोषज्ञस्येति यावत् । 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी' इत्यमरः । तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्म एवास्तां जातौ । अस्तेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापन प्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः आह च गौतमः–(न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णफलान्कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्) ॥ २५ ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः । मघवा देवेन्द्रः सस्याय सस्यं वर्धयितुं दिवं दुदोह । आह

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

स्वर्गं दुहोह । द्युलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः । "क्रियार्थोपपद०" इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुःराजा यज्ञरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुपोषेत्यर्थः । उक्तं च दण्डनीतौ-(राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ॥ इति ॥२६॥

न किलानुययुस्तस्य राज्ञो रक्षितुरर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥२७॥

राजानोऽन्ये नृपा रक्षितुर्भयेभ्यस्त्रातुस्तस्य राज्ञो यशो नानुययुः किल नानुचक्रुः खलु । कुतः । यद्यस्मात्कारणात्तस्करता-चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता अपहार्यान्तराभावात्तस्कर-शब्द एवापहृत इत्यर्थः । अथवा । (अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि) इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदंगुलीवोरगक्षता ॥२८॥

शिष्टो जनो द्वेष्यः शत्रुरपि । आर्तस्य रोगिणः औषधं यथौषधमिव । तस्य संमतोऽनुमत आसीत् । दुष्टो जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदीभूतोऽपि उरगक्षता सर्पदष्टांगुलीव । (छिन्द्याद्बाहुमपि दुष्टमात्मनः) इति न्यायात् त्याज्य आसीत् । तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्य परोपकारित्वमाह—

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

वेधाः स्रष्टा। 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः । तं दिलीपम्। समाधीयतेऽनेनेति समाधिः कारणसामग्री। महाभूतानां यः समाधिस्तेन महाभूतसमाधिना विदधे ससर्ज। नूनं ध्रुवम्। इत्युत्प्रेक्षा। तथाहि । तस्य राज्ञः सर्वे गुणा रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ता आसन्। महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्यं संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥ २९ ॥

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम्।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

सः दिलीपः। वेलाः समुद्रकूलानि। 'वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः। ता एव वप्रवलयाः प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम्। 'स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्। प्राकारो वरणः शालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः' इत्यमरः। परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम्। खातं खेयं तु परिखा' इत्यमरः अन्येष्वपि दृश्यते" इत्यत्रापिशब्दात्खनेर्डप्रत्ययः। अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम्। अभूततद्भावे च्विः। अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्तामनन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशास। अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥३१॥

तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा। "सप्तम्यां जनेर्डः; इति डप्रत्ययः। एतेनाभिजात्यमुक्तम्। दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम्। 'दक्षिणः सरलोदारः परच्छन्दानुवर्तिषु' इति शाश्वतः। तेन रूढं प्रसिद्धम्। तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नीव सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्या-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

सीत्। अत्र श्रुतिः—(यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः) इति। (दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्त्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम्। ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य) इति च ॥ ३१ ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥३२॥

वसुधाधिपः अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि मनस्विन्या दृढ़चित्तया पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वन्धवत्तमयेत्यर्थः। तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने। 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः। वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥ ३२ ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥३३॥

स राजा। आत्मानुरूपायां तस्याम्। आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः। तस्मिन्समुत्सुकः। यद्वा आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन्। (आत्मा वै पुत्रनामासि) इति श्रुतेः। विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥ ३३ ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

तेन दिलीपेन। संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधयेऽनुष्ठानाय। स्वभुजादवतारिताऽवरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्भारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥३४॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया।
तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥३५॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

अथ धुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्ययाऽऽत्मनः पुत्रेच्छया। "काम्यच्च" इति पुत्रशब्दात्काम्यच्प्रत्ययः। "अप्रत्ययात्" इति पुत्रकाम्यधातोरप्रत्ययः। ततष्टाप्। तथा तौ दम्पती जायापती। राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः। प्रयतौ पूतौ विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य 'स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते' इति मान्त्रिकाः गुरोः कुलगुरोर्वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥ ३५ ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं रथम्। प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः। "प्रावृष एण्यः" इत्येण्यप्रत्ययः। तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव। आस्थितावारूढौ। जग्मतुरिति पूर्वेण सम्बन्धः। इरा आपः। 'इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्' इत्यमरः। इरावान्समुद्रः। तत्र भव 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः। ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैराक्षणाभ्रमुवल्लभाः' इत्यमरः। 'अभ्रमातङ्गत्वाच्चाभ्रस्थरूपत्वात्' इति क्षीरस्वामी। अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते किंच विद्युत ऐरावतसाहचर्यादेवैरावती संज्ञा। ऐराक्तस्य स्त्र्यैरावतीति क्षीरस्वामी। तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदैरावताविवेति। एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दम्पत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥ ३६ ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

पुनः किंभूतौ दम्पती। आश्रमपीडा मा भून्मास्त्विति हेतोः। "माङि लुङ्" इत्याशीरर्थे लुङ्। "न माड्योगे" इत्यडागमनिषेधः। परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरौ। अनुभावविशेषात्तु तेजोनिशेषात्सेनापरिवृताविव स्थितौ ॥ ३७ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

पुनः कथं भूतौ । सुखशीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः । शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवद्भिः । 'शालः सर्जतरु स्मृत' इति शाश्वतः उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः "इगुपध०" इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैराधूता मान्द्यादीषत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वातैः सेव्यमानौ ॥ ३८ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

रथनेमिस्वनोन्मुखैः मेघध्वनिशङ्कयोन्नमितमुखैरित्यर्थः । शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अतएवाह-षड्जसंवादिनीरिति । षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः षड्जः । उक्तम्—(नासाकण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः) स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः । 'निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः' ॥ इत्यमरः । षड्जेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन-(षड्जं मयूरो वदति) इति । मनोभिरामाः मनसःप्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्तौ इति श्लोकार्थः ॥ ३९ ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

विश्रम्भाद्दूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु। स्यन्दनावद्धदृष्टिषु स्यन्दने रथ आवद्धाऽऽसञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः । मृग्यश्च मृगाश्च मृगाः " पुमान्स्त्रिया " इत्येकशेषः । तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु । 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । परस्परास्यानां सादृश्यं पश्यन्तौ । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्हादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीबन्धात्पङ्क्तिबन्धनाद्धेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भरहिताम्। तोरणं बहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । तत्र या स्रग्विरच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः । कुर्वद्भिरित्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्हादैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः । करणैः । क्वचिदुन्नमिताननौ 'सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः' इति यादवः ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूलत्वाद्गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णैः रजोभिरस्पृष्टा अलका देव्याः वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो ययोस्तौ तथोक्तौ। 'शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः' इति वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

सरयूं प्रवर्तयामास यत्नेनाभिमतां भुवम् ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलं भूमिसंघट्टनेन शीतलं स्वनिः श्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति स्वनि श्वासानुकारिणम् । एतेन तयोरुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दारुविशेषः । यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः सफला यज्वनां विधिनेष्टवताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । "सुयजोऽ्वनिप्" इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । "पादार्घाभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः । 'पट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् । अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः ॥ ४४ ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

ह्यस्तनगोदाहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् । ह्यः पूर्वेद्युर्भवम् । 'तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । "हैयंगवीनं संज्ञायाम्" इति निपातः । तत्सद्योघृतमादायोपस्थितान्घोषवृद्धान् । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः । वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ । 'दुह्याच—' इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥ कुलकम् ॥ ४५ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri
CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

व्रजतोर्गच्छतोःशुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव योगे सति काप्यनिर्वाच्याभिख्या शोभाऽऽसीत् । 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । "अतश्चोपसर्गे" इत्यङ् प्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥४६॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।
अपि लंघितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥४७॥

प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । योगदर्शनीय इत्यर्थः । भूमिपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं वस्तु दर्शयंल्लंघितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः । । इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥ ४७ ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥४८॥

दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य सं तथोक्तः । श्रान्तवाहनो दूरोपगमनात्क्लान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायंकाले संयमिनो नियमवतः तस्य महर्षेर्वसिष्ठस्याश्रमं प्रापत्प्राप । पुषादित्वादङ् ॥४८॥

तमाश्रमं विशिनष्टि—

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्निमन्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥४९॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलं भूमिसंघट्टनेन शीतलं स्वनिः श्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति स्वनि श्वासानुकारिणम् । एतेन तयोरुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दारुविशेषः । यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः सफला यज्वनां विधिनेष्टवताम् । ' यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । "सुयजोङ्वनिप्" इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । "पादार्घाभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः । 'पट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् । अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः ॥ ४४ ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

ह्यस्तनगोदाहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् । ह्यः पूर्वेद्युर्भवम् । 'तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । "हैयंगवीनं संज्ञायाम्" इति निपातः । तत्सद्यो घृतमादायोपस्थितान्घोषवृद्धान् । ' घोष आभीरपल्ली स्यात् ' इत्यमरः । वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ । 'दृङ्याच—' इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् । कुलकम् ॥ ४५ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

व्रजतोर्गच्छतोःशुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव योगे सति काप्यनिर्वाच्याभिख्या शोभाऽऽसीत् । 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । " अतश्चोपसर्गे " इत्यङ् प्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥४६॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।
अपि लंघितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥४७॥

प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । योगदर्शनीय इत्यर्थः । भूमिपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं वस्तु दर्शयंल्लंघितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः । । इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥ ४७ ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥४८॥

दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य सं तथोक्तः । श्रान्तवाहनो दूरोपगमनात्क्लान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायंकाले संयमिनो नियमवतः तस्य महर्षेर्वसिष्ठस्याश्रमं प्रापत्प्राप । पुषादित्वादङ् ॥४८॥ तमाश्रमं विशिनष्टि—

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्यानि प्रत्ययाद्यैस्तपस्विभिः॥४९॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वनान्तरादन्यस्माद्वनादुपावृत्ताः प्रत्यावृत्ताः । सामर्थ्यश्च कुशांश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहरास्तैः । "आङि ताच्छील्ये" इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः । प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् । (प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति) इति श्रुतेः । यथाह—('कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान्दारूनिवाहरन् ' इति) ॥ ४९ ॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

नीवाराणां भाग एव भागधेयोऽशः *भागरूपनामभ्या धेयः * इति वक्तव्यसूत्रात्स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः । तस्योचितैः । अत एवोटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव आकीर्णं व्याप्तम् ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहंगानांमालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्त्रीभिः । आलवालेषु जलावापप्रदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् । 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः । विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः तत्क्षणे सेकक्षण उज्झिता वृक्षका ह्रस्ववृक्षा यस्मिंस्तम् । ह्रस्वार्थे कप्रत्ययः ।५१।

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

आतपस्यात्ययेऽवसाने सति संक्षिप्ता साधीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु । 'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu. Digitized by eGangotri

उटजानां पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागेषु । पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इति । 'अङ्गनं चत्वराजिरे' इति चामरः निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निष्पादितो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तम् ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः । (समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोति) इति वचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनः सूचकैः पवनोद्धूतैः । आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥कुलकम्।५३।

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।
तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिम् धुरं वहन्तीति धुर्या युग्याः "धुरो यड्ढकौ" इति यत्प्रत्ययः । 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरं धराः' इत्यमरः । धुर्यान्रथाश्वान्विश्रामय विनीतश्रमान्कुर्वित्यादिश्याज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवारोहयदवतारितवान्स्वयं चावततार 'विश्रमय' इति ह्रस्वपाठे "जनीजॄष्" इति मित्वे "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । दीर्घपाठे "मितां ह्रस्वः" इति सूत्रे "वा चित्तविरागे" इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद्ह्रस्वाभाव इति वृत्तिकारः॥५४॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

सभायां साधवः सभ्याः । "सभाया यः" इति यप्रत्ययः । गुप्ततमेन्द्रियाः अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभार्याय गोप्त्रे

CC-0. Nanaji Deshmukh Library, BJP, Jammu. Collection

रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे । अत एवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः । "अर्हः प्रशंसायाम्" इति शतृप्रत्ययः । तस्मै राज्ञेऽर्हणां पूजां चक्रुः । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः ॥५५॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य । "सायंचिरम्०" इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः । विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसानेऽरुन्धत्यान्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् 'अन्वास्यैनाम्' इत्यादिवदुपपद्यते । तपोनिधिं वसिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेव्या । 'अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया' इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजमिव ददर्श । (समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत् ॥) इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्धिरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन । विधिरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥ ५६ ॥

तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोरुन्धतीवसिष्ठयोः पादाञ्जगृहतुः । 'पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुरित्यर्थः ॥५७॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

मुनिः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । "अतिथेर्ञ्यः" इति ञ्यप्रत्ययः। आतिथ्यस्य क्रिया तया शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिं मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं प्रपच्छ पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम्। यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्राजकर्मवचनः । तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः । 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु' इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः–(स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन्राज्यमुच्यते ॥) इति । तत्र (ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥) इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवोक्तं राज्याश्रममुनिम् इति ॥ ५८ ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरःपुरः ।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥५९॥

अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तृणां वरः श्रेष्ठः "यतश्च निर्धारणम्" इति षष्ठी । अर्थपतीराजाऽथर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रेऽर्थ्यामर्थादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः । अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः–त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥) इति ॥ ५९ ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वंगेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥६०॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हे गुरो ! सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह–यस्य मे दवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनाम् मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि "तत आगतः" इत्यण् । "टिड्ढाणञ्०" इत्यादिना ङीप् आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि अत्राह कामन्दक–हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः ॥ आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥) इति ॥ ६० ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—

तव मन्त्रेकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्याभिदः शराः ॥ ६१ ॥

दूरात्परोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् । "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" इति क्विप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः । किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥६१॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥६२॥

हे होतः ! त्वया विधिवदग्निष्वावर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्या-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दिकं कर्तृ अवग्रहो वर्षप्रतिवन्धः । "अवे ग्रहो वर्षप्रतिवन्धे" इत्यञ्प्रत्ययः 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां सस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण सस्यान्युपजीवयतीति भावः ॥ अत्रमनुः-(अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥) इति ॥ ६२ ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥६३॥

आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । (शतायुर्वै पुरुषः) इति श्रुतेः । "अचतुरविचतुरसुचतुर०" इयादिसूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः निरातङ्का निर्भयाः । 'आतङ्को भयमाशङ्का' इति हलायुधः । निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः । 'व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" इत्यच्प्रत्ययः (अति वृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥) इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्यानुध्यायमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे संपदः सानु बन्धाः सानुसूयुतयः अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः । स्युरेवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

फलोऽवकेशीच' इत्यमरः आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतमिव । पश्यन्कथं न दूयसे न परितप्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥ ७० ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

हे भगवन् ! मे ममान्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य । 'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादवः । दन्तिनो गजस्य । अरुर्मर्म तुदतीत्यरुंतुदं मर्मस्पृक् 'व्रणोऽस्त्रियामीर्मरुः' इति 'अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्' इति चामरः । "विश्वरुषोस्तुदः" इति खश्प्रत्ययः । "अरुर्द्विषत्०" इत्यादिना मुमागमः । आलानं बन्धनस्तम्भमिव । 'आलानं बन्धनस्तम्भे' इत्यमरः । असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तदवेहि । दुःसहदुःखजनकं विद्धीत्यर्थः । 'निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि' इति पालकाप्ये । (ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्) ॥७१॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

हे तात ! तस्मात्पैतृकादृणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्मणि लट् । तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि । हि यस्मात्कारणादिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकुवंश्यानाम् । तद्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक् । दुरापे दुष्प्राप्येऽर्थे सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" इत्यनेन कृद्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानास्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ॥ ७३ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य स ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन्क्षणमात्रं सुप्तमीनो हृद इव तस्थौ ॥ ७३ ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।
भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणो भुवो भर्तुर्नृपस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् । अथानन्तरमेनं नृपं प्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति " गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ० " इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७४ ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रतियास्यतः ।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि॥७५॥

पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्योर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि वर्त्मनि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनुरासीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ततः किमित्याह—

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

ऋतुः पुष्पम् रज इति यावत् । 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च' इत्यमरः । ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राज्ञीं सुदक्षिणां धर्मस्यत्वभिगमनलक्षणस्य लोपाद्भ्रंशाद्भयं तस्मात्स्मरन्ध्यायन् । (मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥) इति शास्त्रात्प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः—ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्व-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

दारनिरतः सदा) इति । अक, रणे दोषमाह पराशरः—ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥) इति । यथाच—ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः) इति ॥ ७६ ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः कारणान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिस्त्वां शशाप 'शप आक्रोशे' ॥ ७७ ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।
नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

हे राजन्! स शापस्त्वया न श्रुतः सारथिना च न श्रुतः । अश्रवणे हेतुमाह क्रीडार्थमागता उद्दामानो दाम्न उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्त आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

अस्तु । प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह—

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

तदवज्ञानात्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्याप्तुमिष्टमीप्सितं मनोरथम् । आप्नोतेः सन्नन्तात्क्तः ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि । तथाहि । पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणंश्रेयः प्रतिबध्नाति ॥ ७९ ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह—

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।
भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजङ्गपिहितद्वारं भुजङ्गावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः।"अधिशीङ्स्थासां कर्म"इति कर्मत्वम्॥८०॥ तर्हि का गतिरित्यत आह—

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

तस्याः सुरभेरियं तदीया तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः सन् । "नद्यतश्च" इतिकप्प्रत्ययः । आराधय । हि यस्मात्कारणात्सा प्रीता तुष्टा सती कामान्दोग्धीति कामदुघा भवति । "दुहः कब्घश्च" इति कप्प्रत्ययः घादेश्च ॥ ८१ ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुरावव्रते वनात् ॥ ८२ ॥

इति वादिनो वदत एवं होतुर्हवनशीलस्य । "तृन्" इति तृन्प्रत्ययः । अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणम् । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नामानिन्द्याऽगर्ह्या प्रशस्ता धेनुर्वनादावव्रते प्रत्यागता (अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्) इति भावः ॥ ८२ ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पल्लववत्स्निग्धा चासौ पाटला च । संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः । तमाभुग्नमीषद्वक्रम् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । "ओदितश्च" इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येवाङ्कस्तं बिभ्रती । नवं शशिनं बिभ्रती संध्येव स्थिता ॥ ८३ ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोघ्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्नवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥८४॥

कोष्णेन किंचिदुष्णेन । " कचं चोष्णे " इति चकारात्कादेशः । अवभृथादप्यवभृथस्नानादपि मेध्येन पवित्रेण । 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्नवेन क्षीराभिस्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोध आपीनं यस्याः सा कुण्डोघ्नी । 'ऊधस्तु क्लीवमापीनम्' इत्यमरः । "ऊधसोऽनङ्" इत्यनङादेशः । "बहुव्रीहेरूधसो ङीष्" इति ङीष् ॥ ८४ ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥८५॥

खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः । "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इति चकारात्पञ्चमी । रजसां कणैः । महीं क्षियत ईष्ट इति महीक्षित्तस्य । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् । शुद्धिमादधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना—(आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥) इति ॥ ८५ ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमिस्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥८६॥

निमिज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्वसिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यस्या-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्तां तां धेनुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्रावन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य स तम् । अवन्ध्यमनोरथामित्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥८७॥

हे राजन् ! आत्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि यद्यस्मात्कारणात्कल्याणी मङ्गलमूर्तिः । " वह्वादिभ्यश्च " इति ङीप् । इयं धेनुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥ ८७ ॥

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वने भवं वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः सन् । इमां गां शश्वत्सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव कर्तुः अनुगमनेना नुसरणेन । अभ्यसनेनानुष्ठातुरभ्यासेन विद्यामिव प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि ॥८८॥

गवानुसरणप्रकारमाह—

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ८९॥

अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि । "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निषण्णायामुपविष्टायां निषीदोपविश । विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भसि सत्यामपः पिबेः पिब ॥ ८९ ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामातपोवनात् ।
प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ॥ ९० ॥

वधूर्जायाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां गां प्रातरातपोवनात् । आङ् मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अन्वेत्वनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्गजेत्प्रत्युद्गच्छेत् । विध्यर्थे लिङ् ॥ ९० ॥

इत्योप्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।
अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥९१॥

इत्यनेन प्रकारेण त्वमाप्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव ते तवाविघ्नं विघ्नस्याभावोऽस्तु "अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभाव०" इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवतां । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुर्यग्रे स्थेयास्तिष्ठेः । आशीरर्थे लिङ् । "एर्लिङि" इत्यकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥ ९१ ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

देशकालज्ञः । देशोऽग्निसंनिधिः कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्षं ज्ञानमव्याहतमिति ज्ञानम् अत एव प्रीतिमाञ्शिष्योऽन्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । आनतो विनयनम्रः सन् शासितुर्गुरोरादेशमाज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥ ९२ ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियम् ॥ ९३ ॥

अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञो विद्वान् । 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः' इत्यमरः । सूनृतवाक् सत्यप्रियवाक् । 'प्रियं सत्यं च सूनृतम्' इति हलायुधः । स्रष्टुः सूनुर्ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । उदितश्रियं विशांपतिं मनुजेश्वरम् । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै । 'स्या-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । विससर्जा-ज्ञापयामास ॥ ९३ ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।
कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥९४॥

कल्पविद्धृतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः । तपःसिद्धौ सत्यामपि । तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया । अस्य राज्ञो वन्यामेव संविधीयतेऽनयेति संविधाम् । कुशादिशयनसामग्रीम् । "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः । "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास संपादयामास ॥९४॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्याधिष्ठाय । तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः । "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्यनेनाधारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि द्वितीया । प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति स तथोक्तः । कुशानां शयने संविष्टःसुप्तः सन् । तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां निशां निनाय गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने मनुः-(निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्) । (न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत्) इति गौतमश्च । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्-(म्नौ भ्नौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्) ॥ ९५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्री-
कालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये वसिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अथ द्वितीयः सर्गः ।

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातः काले जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहयित्र्या प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या । तां तथोक्ताम् । पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः । "अर्श आदिभ्योऽच्" इत्यच्प्रत्ययः । 'पीता गावो भुक्तां ब्राह्मणाः' इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तामृषेर्धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेन चतुर्थी मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । तथाहि श्रुतिः—(पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ॥) इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हं गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः—(अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः इति ॥ १ ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसु-
मपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्त्वैरिण्यः। 'स्वैरिणी पांसुला' इत्यमरः । "सिध्मादिभ्यश्च" इति लच्प्रत्ययः । अपांसुलानां प्रतिव्रतानां धुर्यत्रेकीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी। खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तम् । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः तस्या धेनोर्मार्गम् । स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं श्रुतेर्वेदवाक्यस्यार्थमभिधेयमिव । अन्वगच्छदनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिमुणमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः प्रकृतिविकारभावाभावात् । पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते ॥ २ ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥३॥

दयालुः कारुणिकः । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । "रुपृहिगृहि०" इत्यादिनाऽऽलुच्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः । 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः । राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः । पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्विः । "कुगतिप्रादयः" इति समासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहिः। गोरूपधरामुर्वीमिव जुगोप ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः। धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारःसमुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम् । दुग्धतिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनो
र्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा
स्ववीर्यगुप्ता हि मनोःप्रसूतिः ॥ ४ ॥

व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । तेन दिलीपेन शेषोऽवशिष्टोऽप्यनुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यषेधि निवर्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह—न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तरान्न । कुतः हि यस्मात्कारणान्मनोः प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता । नहि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां
कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः
सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

सम्राण्मण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलरूपेश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । स राजा आस्वादवद्भिः रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । तृणानां कवलैर्ग्रासैः । 'ग्रासस्तु कवलः पुमान्' इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः। दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

तस्या धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तोऽभूत् । तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥ ५ ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां
निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

भूपतिस्तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन् । स्थितारूर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थितामुच्चलितः प्रस्थितः । निषेदुषीं निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थः । भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुप्रत्ययः । " उगितश्च " इति ङीप् । आसप्रबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः जलमाददानां जलं पिबन्तीं जलाभिलाषी । जलं पिबन्नित्यर्थः । इत्थं छायेवान्वगच्छदनुसृतवान् ॥ ६ ॥

स न्यस्तचिन्हामपि राजलक्ष्मीं
तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजि-
रन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमिताम् । सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्बहिरप्रकटितमदरेखः अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥ ७ ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशै-
रधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो-
र्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैरुपलक्षितः। 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया। स राजा। अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा सन्। 'धनुषश्च' इत्यनङादेशः। मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशाद्रक्षणव्याजात्। वन्यान्वनेभवान्दुष्टजन्तून्। 'द्रव्यासु व्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः। विनेष्यञ्शिक्षयिष्यन्निव दावं वनम् 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते' इति यादवः। विचचार। वने चचारेत्यर्थः। 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

'विसृष्ट–' इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह—

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य
पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य।
उदीरयामासुरिवोन्मदाना-
मालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य। पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य। 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः। अनुभावोऽनेन सूचितः। तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानाम्। 'खगवाल्यादिनो-र्वयः" इत्यमरः। विरावैः शब्दैः आलोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्दम् जयशब्दमित्यर्थः 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः। उदीरयामासुरिवोदघोषयन्निव इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं
तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनै-
राचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललता आरात्समीपेऽभिवर्तमानम् । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः । स इवाभातीति मरुत्सखाभम् । "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः । अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः । पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैरिव अवाकिरन् । तस्योपरि निक्षीप्तवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां
प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः एतेन भयसंभावना दर्शिता । तथापि विशङ्कैर्निर्भीकैरन्तःकरणैः कर्तृभिः । दयया कृपारसेनार्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तद्दयार्द्रभावं तदाख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । तथाविधं वपुर्विलोक्यन्त्यो हरिण्योऽक्ष्णां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमापुः । (विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च) इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः
कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चै-
रुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः । अत एव कूजद्भिः स्वनद्भिः । कीचकैर्वेणुविशेषैः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । वंशः सुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः । आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । कुञ्जेषु लतागृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । वनदेवताभिरुद्गीयमानमुच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥ १२ ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्र-
माचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

गिरिषु निर्झराणां वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । तुषारैः सीकरैः । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । पृक्तः संपृक्तोऽनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुरनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अत एवातपक्लान्तमाचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिषेवे । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥ १३ ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्नि-
रासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे
तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गोप्तरि तस्मिन्राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि दवाग्निर्वनाग्निः । 'दवदावौ वनानले' इति हैमः । शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः विशिष्यत इति विशेषा अतिशयिताऽऽसीत् कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । "यतश्च निर्धारणम्" इति सप्तमी । अधिकःप्रबलो व्याघ्रादिरूतं दुर्बलं हरिणादिकं न बबाधे ॥ १४ ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा
प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयायास्तमयाय । धेनुपक्षे आलयाय च गन्तुं प्रचक्रमे ॥ १५ ॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्था-
मन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।
बभौ च सा तेन सतां मतेन
श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

मध्यमलोकपालो भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्धदानानिता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तां धेनुमन्वगनुपदं ययौ । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययम्' इत्यमरः । सतां मतेन सद्भिर्मान्येन । "गतिबुद्धि०" इत्यादिना वर्तमाने

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu. Digitized by eGangotri Collection

क्तः । "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठी । तेन राज्ञोपपन्नायुक्ता सा धेनुः सतां मतेन विधिनाऽनुष्ठानेनोपपन्ना युक्ता साक्षात्प्रत्यक्षा श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिरिव बभौ च ॥ १६ ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा-
न्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि
श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि । बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणा मयूराः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । * फलबर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः * आवासवृक्षाणामुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि । वराहबर्हिणादिमलिनिम्ना अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" इति क्यष्प्रत्ययः । "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदे शानच् । मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि । शादाः शष्पाढ्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । "नडशादाभ्यां ड्वलच" इति ड्वलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन्ययौ ॥ १७ ॥

आपानभारोद्वहनप्रयत्नाद्-
गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।
उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां
तपोवनाभ्यर्णपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । 'गृष्टिःसकृत्प्रसूता गौः' इति हलायुधः । [illegible] । ऊधस्तु

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

कलीवमापीनम्' इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् वपुषो गुरुत्वादाधिक्याच्च अश्रिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्थास्तं तपोवनावृत्तिपथम् "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इत्यनेन समासान्तोऽप्रत्ययः । अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं
तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति-
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनमनुचरं वनान्तादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा । निर्निमेषा सतीत्यर्थः । लोचनाभ्यां करणाभ्याम् । उपोषिताभ्यामिव उपवासो भोजननिवृत्तिः तद्वद्भ्यामिव । वसतेः कर्तरि क्तः । पपौ । यथोपोषितोऽतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाऽधिकं व्यलोकयदित्यर्थः॥१९॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन
प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरं सा विरराज धेनु-
र्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । "तस्येश्वरः" इत्यञ्प्रत्ययः । पुरस्कृता अग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी । धर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अश्ववडवादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या । प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दंपत्योर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता संध्येव विरराज ॥ २० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं ता

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः
शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च । तस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्गमिव आनर्चार्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ॥ २१ ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां
प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां
प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां पूजां प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्तौ दंपती ननन्दतुः पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति । पूज्येष्वनुरागो भक्तिः तयोपपन्नेषु युक्तेषु विषये तद्विधानाम् तस्याः धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् महतामित्यर्थः प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि यषां तानि हि । अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ
सम्राप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भुजोच्छ्रितप्रहरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैरुन्धत्या सह वर्तमानस्य गुरोः उभयोरपीत्यर्थः "भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः" इत्यमरः । पादौ निपीड्याभिवन्द्य । सांध्यं संध्यायां विहितं विधिमनुष्ठानं च समाप्य । दोहावसाने निषण्णामासीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । "तृन्" इति तृन्प्रत्ययः । धेनुमेव पुनर्भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ॥ २३ ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा
मन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनुसंविवेश
सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुमन्वास्यानूपविश्य क्रमेण सुप्तामन्वनंतरं संविवेश सुष्वाप । प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठदुत्थितवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेवेत्यपौनरुक्त्यम् । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या समभिषिक्तपत्न्या सह 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः, महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य, दीनानामुद्धरणं दैन्यविमो-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चनं तत्रोचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनान्येकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥ २५ ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । "सद्यः परुत्परा०" 'इत्यादिना निपातनाद्व्ययत्वम् 'अद्यात्रान्हाय पूर्वेऽन्हीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । 'तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः' । इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिंस्तत् । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्गह्वरं गुहामाविवेश ॥ २६ ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापिहिंस्रै
रित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण
प्रसह्यसिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सा धेनुर्हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोरद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमाक्रमणायोत्पतनं यस्य स सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हठात् । 'प्रसह्य तु हठात्यैकम्' इत्यमरः । चकर्ष । किलेत्यलीके ॥ २७ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधो-
र्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां
निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

गुहानिबद्धेन प्रतिबद्धेन प्रतिध्वनिना दीर्घम् । तस्या इदं तदीयम् । आक्रन्दितमार्तघोषणम् । आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणो नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम् । रश्मिषु प्रग्रहेषु 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । आदायेव गृहीत्वेव निवर्तयामास ॥२८॥

सा पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं स्थितम्, "कवसुश्च" इपि कवसुप्रत्ययः । केसरिणं सिंहम् । सानुमतोऽद्रेः । धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी तस्यामधित्यकायामूर्ध्वभूमौ 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इति त्यकन्प्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितस्तम् । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः पचाद्यच् । प्रफुल्लतम् इति तकारपाठे ञिफल्ला विशरणे इति धातोः कर्तरि क्तः "उत्परस्यातः" इत्युकारादेशः लोध्राख्यं द्रुममिव ददर्श ॥ २९ ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी शरणं रक्षणम् 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः। शरणे साधुः शरण्यः "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः 'प्रसभेन बलात्कारेणोद्धता अरयो येन स नृपती राजा जाताभिषङ्गो जातपराभवः सन्। 'अभिषङ्गः पराभवः' इत्यमरः। वध्यस्य वधार्हस्य। "दण्डादिभ्यो यः" इति यप्रत्ययः। मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्तूणीरात्। 'तूणीपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः। शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥ ३० ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तु-
र्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्त्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्त्राणि यस्य तस्मिन्। 'कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्गुल्माकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः। सायकस्य पुङ्ख एव कर्तर्यस्ये मूलप्रदेशे। 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः। सक्ताङ्गुलिः सन् चित्रार्पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग इव अवतस्थे ॥ ३१ ॥

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्यु-
रभ्यर्णभागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्त-
र्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

बाह्वोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन 'प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः' इत्यमरः। विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिर्भोगी सर्प इव 'भोगी राजभुजङ्गयोः' इति शाश्वतः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

अभ्यर्णमन्तिकम् 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः। आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि' इति यादवः॥३२॥

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः॥३३॥

निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः। आर्याणां सतां गृह्यं पद्यम् "पदास्त्रैरिवाह्योपद्येषु च" इति क्यप्। मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुवद्व्यावर्तकम्। सिंह इवोरुसत्त्वं महाबलस्तम्। आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितम्। कर्तरि क्तः। तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनर्विस्माययन्विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्निजगाद। 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम्, विस्मापयन् इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम्। "तच्चनित्यं स्मयतेः" इति हेतु भयविवक्षायामेवेति "भीस्म्योर्हेतुभये" इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात्। तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम्। करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः॥३३॥

अलं महीपाल तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य॥३४॥

हे महीपाल! तव श्रमेणालम्। साध्याभावाच्छ्रमो कर्तव्य इत्यर्थः। अत्र गम्यमानसाधनक्रियायेत्तया श्रमस्य क-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

णत्वात्तृतीया। उक्तं च न्यासोद्योते-(न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य। अपि तर्हि गम्यमानापि) इति। 'अलं-भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः। इतोऽस्मिन्मयि। सार्वविभक्तिकस्तासः। प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात्। तथाहि पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ॥ ३४ ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्।
अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम्। 'चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिणः' इति शाश्वतः। वृषं वृषभमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः। स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः। अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरं मामवेहि विद्धि। 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च। सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः॥' इति यादवः ॥ ३५ ॥

असुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

पुरोऽग्रतोऽसुं देवदारुं पश्यसि इति काकुः। असौ देवदारुः। वृषभोध्वजे यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः। अभूततद्भावे च्विः। यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुर्गौर्या हेम्नः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

कुम्भ एव स्तनः तस्मान्निःसृतानां पयसामम्बूनां रसज्ञः स्वादज्ञः, स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । 'पयःक्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्व-
न्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच
सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन घर्षयता । "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इति यक् ततः शानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथिता । अथाद्रेस्तनया गौरी असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः । "सत्सूद्विष०" इत्यादिना क्विप् । तमिव एनं देवदारुं शुशोच ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां
त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय
सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिंस्तत् 'अङ्कः समीपे उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः' इति केशवः । सिंहत्वं विधाय अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै
प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उपस्थिता शोणितपारणा मे
सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालोः भोजनवेला यस्याः सोपस्थिता प्राप्तैषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्त-भोजनं सुरद्विषो राहोः चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्याङ्गागतसत्ववृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्त्यै अलं पर्याप्ता। "नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च" इत्यनेन चतुर्थी ॥ ३९ ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां
गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
नतद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व । भवांस्त्वं गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽ-स्ति । ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह— शस्त्रेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षम् । रक्षितुमशक्यु-मित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावा
दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

पुरुषाणामधिराजो नृपः इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो

निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन्नात्मनि विषयेऽवज्ञामपमानं शिथिलीचकार तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निवदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥ ४१ ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे
तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिंस्तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतः वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिन्द्रः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवत इति वक्तव्यम्' इति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यब्रवीच्च । (बाहुं सवज्रं कुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः) इति महाभारते ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं
हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद
सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

हे मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् 'यद्वर्चः स त्वं मदीयेन' इत्यादिकमहं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्याशङ्क्य श्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह—

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

अन्तरिति । हि यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतंहृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति "विदो लटो वा" इति णलादेशः । अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्येत्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासंभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ४३

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्ने
र्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां जङ्गमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः । अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं च 'सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति' इत्युक्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यताम् । नेत्याह-गुरोरपीति । पुरस्तादग्रे नश्यददमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम् । आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविः साधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं
देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा
विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

सोऽङ्गागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद । दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ॥ ४५ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती
किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो गिरेर्गह्वराणां गुहानाम् । 'देवखातविले गुहा । गह्वरम्' इत्यमरः अंधकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् । निरस्यन्नित्यर्थः । किंचिद्विहस्यार्थपतिं नृपं भूयो बभाषे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छ-
न्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नवं वयो यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च इत्येवं बहु अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थः "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी । हातुं त्यक्तुमिच्छंस्त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मर्खो मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं
गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः
प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव [illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu. Collection

सतीयमेका गौः स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवेत्। जीवेदित्यर्थः 'स्वस्त्यःशोः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः। हे प्रजानाथ, जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो विघ्नेभ्यः शश्वत्सदा 'पुनः सदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः। पासि रक्षसि। स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किं तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्
गुरोःकृशानुप्रतिमाद्बिभेषि।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं
गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोघ्नीः ॥ ४९ ॥

अथेति पक्षान्तरे अथवा एकैव धेनुर्यस्य तस्मात्। अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम्। अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात्। 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः। अत एव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद्गुरोर्बिभेषि। इति काकुः "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानात्पञ्चमी। अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः। अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः 'मन्युर्दैन्ये कतौ क्रुधि' इत्यमरः घटा इवोधांसि यासां ताः घटोघ्नीः "ऊधसोऽनङ्" इत्यनङादेशः। "बहुव्रीहेरूधसो ङीप्" इति ङीप्। कोटिशोगाः स्पर्शयता प्रतिपादयता। 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः। भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः ॥ ४९ ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां
भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम्।
महीतलस्पर्शनमात्राभिन्न
मृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि षष्ठी । ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम् । "ज्योत्स्नातमिस्रा-" इत्यादिना बलच्प्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् । नेत्याह-(महीतलेति) । ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसंबन्धमात्रेण भिन्नमैन्द्रसंबन्धि पदं स्थानमाहुः । स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः॥५०॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्द्विकर्मकः । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्-(दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना) इति ॥ ५१ ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं
मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या
निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः । तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तया । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इति षच् । "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष् । किंच सा धेन्वतीति भीत्यैवं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

स्थितयेत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः । अत एव सुतरां दयालुः सन् सुतरामित्यत्र ; "द्विवचनविभज्य०" इत्यादिना सुशब्दात्तरप् । "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" इत्यनेनाम्प्रत्ययः । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यव्ययसंज्ञा ॥ ५२ ॥

किमुवाचेत्याह—

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्क्विप् । *गमादीनाम्* इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात् त्रायत इति क्षत्त्रः । सुपीति योगविभागात्कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति-क्षतादित्यादिना । उदग्र उन्नतः क्षत्त्रस्य क्षत्त्रवर्णस्य शब्दो वाचकः । क्षत्त्रशब्द इत्यर्थः । क्षतात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु । नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः किंतु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह-तस्य क्षत्त्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षत्रस्त्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किम् । उपक्रोशमलीमसैर्निन्दामलिनैः 'उपकोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः । "ज्योत्स्नातमिस्रा०" इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा किम् । निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'एकातपत्रम्' इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ५३ ॥

अथैकधेनोः इत्यत्रोत्तरमाह—

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे

विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि
रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयाऽस्याम् ॥ ५४ ॥

अनुनयः क्रोधापनयः चकारो वाकारार्थः महर्षेरनुनयो वान्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनाद्दानात् । 'त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः । कथं नु शक्यः न शक्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह-इमां गां सुरभेः कामधेनोः "पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी । अनूनामन्यूनामवेहि जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह-रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्रा प्रहृतं प्रहारस्तु । नपुंसके भावेक्तः । रुद्रौजसेश्वरसामर्थ्येन । न तु स्वयमित्यर्थः 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ॥ ५४ ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्याह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण
न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं
भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

सेयं गौर्मया । निष्क्रीयते प्रत्याहियतेऽनेन परिगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् । "एरच्" इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन भवत्तस्त्वत्तः पञ्चम्यास्तसिल् । मोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता युक्तेत्यर्थः । "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इत्यनेन यत्प्रत्ययः । एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् । मुनेः क्रिया होमादिः स एवार्थः प्रयोजनम् स चालुप्तो भवेत् । स्वप्राणव्ययेनापि स्वाभिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri Academy, Kathmandu Collection

भवानपीदं परवानवैति
महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे
विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥५६॥

परवान्स्वाभिपरतन्त्रो भवानपि । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणमवैति । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः "शेषे प्रथमः" इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह–हि यस्माद्धेतोः । 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । तव देवदारौ विषये महान्यत्नः महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः । इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति–रक्ष्यमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाव्रणेन । नियुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रे स्थातुं शक्यं नहि ॥ ५६ ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह—

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं
यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां-
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥

किमपि किं वाहं तवाहिंस्योऽवध्यो मतश्चेत्तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन्दयालुः कारुणिको भव । 'स्याद्दयालुः कारुणिक' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः अत आह—एकान्तेति । मद्विधानां मादृशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूत विकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥ ५७ ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहु
र्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं
संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥५८॥

संबन्धं सख्यम्। आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः। 'स्यादाभाषणमालापः इत्यमरः। स तादृक्संबन्धो वनान्ते संगतयोर्नावावयोर्वृत्तो जातः। तत्ततो हेतोर्हे भूतनाथानुग शिवानुचर!। एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति। अत एव संबन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याच्ञाम्। 'प्रणयास्त्वमी। विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः' इत्यमरः हन्तुं नार्हसि ॥ ५८ ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः
सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेह-
मुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥५९॥

तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय। 'कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वतः। सद्यस्तत्क्षणे प्रतिष्टम्भात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य स दिलीपः। न्यस्तशस्त्रस्त्यक्तायुधः सन्। स्वदेहम्। आमिषस्य मांसस्य। 'पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः। पिण्डं कवलमिव उपानयत्समर्पितवान्। एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजाना-
मुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम्।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥६०॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

तस्मिन्क्षण उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तकर्यतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य 'स्यादवाङप्यधोमुखः' इत्यमरः । प्रजानां पालयितू राज्ञ उपर्युपरिष्टात् "उपर्युपरिष्टात्" इति निपातः । विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः । पपात ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं
वचोनिशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां
गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

राजा अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं तत् "उपमानादाचारे" इति क्यच् । ततः शानच् । उत्थितमुत्पन्नं 'हे वत्स, उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् अस्तेः शतृप्रत्ययः । अग्रतोऽग्रे प्रस्रवः क्षीरस्रावोऽस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श सिंहं न ददर्श ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो
मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि
प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥ ६२ ॥

विस्मितमाश्चर्यं गतम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं धेनुरुवाच । किमित्यत्राह–हे साधो, मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंसा घातुकाः 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः । "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोरः" इत्यादिनारप्रत्ययः । किमुत सुष्ठु न प्रभव इति शेषोऽयम् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च प्रकर्षे' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च
प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिं
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम ॥ ६३ ॥

हे पुत्र ! गुरौ भक्त्या मय्यनुकम्पया च ते तुभ्यं प्रीतास्मि * क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् * इति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् 'देवाद्वृत्ते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक्प्रिये' इत्यमरः । वृणीष्व स्वीकुरु । तथाहि मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि । किंतु प्रसन्नां माम् । कामान्दोग्धीति कामदुघा तामवेहि । "दुहः कब्घश्च" इति कप्प्रत्ययः ॥ ६३ ॥

ततः समानीय स मानितार्थी
हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं
सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

ततो मानिताथ । स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय संधाय अञ्जलिं वद्ध्वेत्यर्थः । वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम् अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥ ६४ ॥

संतानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं
पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

सा पयस्विनी गौः । संतानं कामयते इति संतानकामः

"कर्मणण्" तस्म राज्ञे तथेति काम्यत इति कामा वरः कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय हे पुत्र ! मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व । 'उपयुङ्क्ष्व' इति वा पाठः । 'पिब' इति तमादिदेशाज्ञापितवती ॥ ६५ ॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेष-
मृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

हे मातः ! वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः होम एवार्थः तस्य विधिरनुष्ठानम् तस्य च शेषम् होमावशिष्टमित्यर्थः तव ऊधसि भवमौधस्यं क्षीरम् "शरीरावयवाच्च" इति यत्प्रत्ययः । रक्षितायाः उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनु-
र्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः
प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा । पूर्वं शुश्रूषया प्रीतासंप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरातिसंतुष्टा बभूव । तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताद्धिमवत्संबन्धिनः कुक्षेर्गुहायाःसकाशादश्रमेणानायासेनाश्रमं प्रत्याययावागताच॥६७॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri
शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमूहितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति । किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥

अनिन्दितात्माऽगर्हितस्वभावः सत्सुवत्सलः प्रेमवान्सद्वत्सलः 'वत्सांसाभ्यां कामबले" इति लच्प्रत्ययः । वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुवावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम् शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव अतितृष्णः सन्पपौ ॥ ६९ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते
प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

वशी वसिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् तत्कालोचितमित्यर्थः "कालाठ्ठञ्" इति ठञ्प्रत्ययः । * यथाकथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते * इति वृतिकारः । ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य तौ दंपती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ ७० ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताश-
मनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे
सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥७१॥

नृपो हुतं तर्पितम् हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः "कर्मण्यण्" तं भर्तुर्मुनेरनन्तरम् प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् "तिष्ठद्गु-प्रभृतीनि च" इत्यव्ययीभावः । ततश्चैवः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सद्भिर्मङ्गलः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन
स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्घातसुखेन मार्ग
स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेनानुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः अत एव सुखयतीति सुखः तेन रथेन स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव मार्गमध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः अनुद्घातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन
प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भि-
र्नवोदयं नाथमिवौषधीनम् ॥ ७३ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम्

प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्शितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनाप्नुवद्भिरतिगृध्नुभिर्नेत्रैः ओषधीनां नाथं सोममिव तं राजानं पपुः ऋत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् प्रजार्थं लोकहितार्थम् व्रतं देवताभ्यः कलादाननिमयः (तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः) इति व्यासः । उदय आविर्भावः अन्यत्समानम् ॥ ७३ ॥

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं
प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥७४॥

पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरंदरः शक्रः "पूःसर्वयोर्दारिसहोः" इति खऽप्रत्ययः "वाचंयमपुरंदरौ च" इति सुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृपः पौरैरभिनन्द्यमानः उत्पताकमुच्छ्रितध्वजम् 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । पुरं प्रविश्य भुजगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले 'सारोबले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्ज स्थापितवान् ॥ ७४ ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥७५॥

अथ द्यौः सुरवर्त्म 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । अत्रेर्महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं नयनसमुत्थम् "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः । ज्योतिरिव चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'ऋक्षशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः' इति हलायुधः । चन्द्रस्याप्यत्रिनेत्रोद्भूतत्व-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

मुक्तं हरिवंशे-(नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः। तद्गर्भविधिना हृत्वा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन्। स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभावितः। पपात भासयंल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः ॥ इति सुरसरिद्गङ्गा वह्निना निष्ठ्यूतं विद्धिसम् "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इत्यनेन निपूर्वात्ष्ठीवतेर्वकारस्य ऊट्। 'नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः' इत्यमरः ऐशं तेजः स्कन्दमिव। अत्र रामायणम्-(ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम्। अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः। गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत्। स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ समन्ततस्तु तां देवीमभ्यषिञ्चत पावकः। सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥) इति राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै संततिलक्षणायै गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्ते जोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त दधावित्यर्थः। अत्र मनुः—(अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः) इति। अत्र आधत्त इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते। तथा मन्त्रे च दृश्यते-(यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे। एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥) इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारणआधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति। मालिनीवृत्तमेतत्। तदुक्तम्-(ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः) इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि

CC-0. Nepal Research Centre Kathmandu. Digitized by eGangotri

श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये नन्दि-

नीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः सर्गः ।

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।
भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्यपायादपि नः सपायात् ॥

'राज्ञी गर्भमाधत्त' इत्युक्तम् । सम्प्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति—

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्राप्तकालं भर्तुर्दिलीपस्येप्सितं मनोरथम् भावे क्तः । पुनः सखी जनस्योद्वीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावं यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे (कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता) इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् । सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमहम् इति पाठं केचित्पठन्ति । इक्ष्वाकुकुलस्य संततेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः एवंविध दौर्हृदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । तथाह वाग्भटः-[मातृजन्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयं च तत् । संबद्धं तेनगर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रद्धाभिमाननम्॥) इति । तत्संबन्धित्वाद्गर्भो दौर्हृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौर्हृदिनीति । तदुक्तं संग्रहे-(द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते इति । अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूप-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

कालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्-(जतौ तु वंशस्थमुदीरितंजरौ) इति लक्षणात् ॥ १ ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—

शरीरसादादसमग्रभूषणा
मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका
प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

शरीरस्य सादात्कार्श्यादसमग्रभूषणा परिमिताभरणा लोध्रपुष्पेणेव पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सा सुदक्षिणा, विचेया मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता विरलनक्षत्रेत्यर्थः तनुप्रकाशेनाल्पकान्तिना शशिनोपलक्षितेषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा प्रभातादीषदूनेत्यर्थः "तसिलादिष्वाकृत्वसुचः" इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । शर्वरी रात्रिरिव अलक्ष्यत । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः—(क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचकम् । जुम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम्) इति ॥ २ ॥

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो
रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतः पयोमुचां
शुचिव्यपाये वरनाजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभि मृदा सुगन्धि तस्या आननं तदाननं सुदक्षिणा मुखमुपाघ्राय तृप्तिं नाययौ । कः कमिव । शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि' इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैर्बिन्दुभिः 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इत्यमरः ।

CC-0. Nanaji Deshmukh Library, BJP, Jammu. Digitized by eGangotri

सिक्तमुद्धितं वनराज्यां पल्वलमुपाघ्राय करी गज इव । अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः । गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

दोहदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते—

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं
दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे
मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥

हि यस्माद्दिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतः मरुत्वानिन्द्रः 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः । दिवं स्वर्गमिव भुवं भोक्ष्यते "भुजोऽनवने" इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे अभिलष्य त इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन्, कर्मणि घञ्प्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्त इतिरसा भोग्यार्थाः अन्ये च ते रसाश्च तान्विलङ्घ्य विहाय मनो बबन्ध विदधावित्यर्थः । दोहददहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥ ४ ॥

न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं
स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः
प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा "द्युवङ्गमगधकलिङ्गसूरमसादण्" इत्यण् प्रत्ययः । ह्रिया किञ्चित्किमपीप्सितमिष्टं मे मह्यं न शंसति नाचष्टे केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनुक्षणमादृतः सादरं यथा तथा 'प्रियासखीभिः सादरार्चितो'

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

इत्यमरः । प्रियायाः सखीः सहचरीरुत्तरकोसलेश्वरो दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ "लट् स्मे" इत्यनेन भूतार्थे लट् । सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां
यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् ।
नहीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपते-
रभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

दोहदं गर्भिणीमनोरथः 'दोहदं दौर्हृदं श्रद्धालालसं च समं स्मृतम्' इति हलायुधः । सा सुदक्षिणा दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु वव्रे आचकाङ्क्ष तदाहृतमानीतम् भर्त्रेति शेषः अपश्यदेव अलभतेत्यर्थः। कुतः हि यस्मादस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽपि स्वर्गेऽपीष्टं वस्त्वनासाद्यमनवाप्यं नाभूत् । किं याच्ञया नेत्याह-अधिज्यधन्वन इति नहि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्तीति भावः । अत्र वाग्भटः—(पादशोफो विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका) इति । एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसम्भवान् न तु राज्ञः प्रीतिलौल्यात् । तदुक्तम्-(देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् । श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा) अन्यत्र च—(दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् इति॥६॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां
प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं
लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा पुष्यमाणावयवा सती पुराणपत्राणामपगमान्नाशादन-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

न्तरं संनद्धाः संजाताः प्रत्यग्रत्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव रराज ॥ ७ ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति—

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं
तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥८॥

दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु सत्सु नितान्तपीवरमतिस्थूलम् आसमन्तान्नीले मुखे चूचुके यस्य तत् तदीयं स्तनद्वयम् भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः श्रियं तिरश्चकार । अत्र वाग्भटः—(अश्लेष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचकौ) इति ॥ ८ ॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
नृपःससत्त्वां महिषीममन्यत ॥९॥

नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वां गर्भिणीमित्यर्थः 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । महिषीम् निधानं निधिर्गर्भे यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनाम् भूमिमिवेत्यर्थः । 'भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा' इति कोशः । अभ्यन्तरे लीनःपावको यस्यास्तां शमीमिव शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं 'शमीगर्भादग्निं जनयतीति' अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिव अमन्यत एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वप्रभावत्वानि विवक्षितानि ॥ ९ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha Collection

प्रियानुरागस्य मनः समुन्नते-
र्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥१०॥

धीरः सः राजा प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य भुजेन भुजबलेन करेण वार्जितानाम्, न तु वाणिज्यादिना दिगन्तेषु संपदाम् धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य च 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । सदृशीरनुरूपाः पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् तदादिर्यासां ताः क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते । अत्र (मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्) इति पारस्करः । (चतुर्थेऽनवलोभनम्) इत्याश्वलायनः । षष्ठेऽष्टमेवा-सीमन्तोन्नयनम् इति याज्ञवल्क्यः ॥१०॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्र-
यत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥११॥

गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद्भारात्प्रयत्नेन मुक्तासनयाआसनादुत्थितयेत्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जली करणे खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । तया सुदक्षिणया ननन्द । 'सुरेन्द्रमात्राश्रित-' इत्यत्र मनुः—(अष्टाभिश्चसुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तै रथ गर्भभर्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं
प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥१२॥

अथ कुमारभृत्या बालचिकित्सा "संज्ञायां समजनिषद०" इत्यादिना क्यप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः 'कृती कुशल इत्यपि' इत्यमरः । आप्तैहितैर्भिषग्भिर्वैद्यैः 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सके' इत्यमरः । गर्भस्य भर्मणि भरणे 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः 'भृतिभर्म' इति शाश्वतः । भृञो मनिच्प्रत्ययः । 'गर्भकर्मणि' इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः । अनुष्ठिते कृते सति काले दशमे मासि अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीम् आसन्नप्रसवामित्यर्थः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् अभ्राण्यस्याः संजातान्यभ्रिता ताम् "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" इतीतच्प्रत्ययः । दिवमिव पतिर्भर्ता प्रतीतो हृष्टः सन् 'ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ॥ १२ ॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैर
सूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा
त्रिसाधनाशक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

ततः शच्येन्द्राण्या समा 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति दशमे मासीत्यर्थः । (दशमे मासि जायते) इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं पञ्चभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसंपद्यस्य तं पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्म[illegible]नि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः 'शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः। अक्षयमर्थमिव असूत 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यात्मनेपादषु पठ्यते तस्माद्धातोः कर्तरि लङ। अत्रेदमनुसंधेयम्-(अजवृषभमृगाङ्कनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः। दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः॥) इति। सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि। तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः। अत्रांशस्त्रिंशो भागः। यथाह नारदः—(त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम्) इति सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम। तदुक्तं लघुजातके (रविणाऽस्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्) इति। ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः। तदुक्तं राजमृगाङ्के-(स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षकेऽर्धं सुहृद्गे पादं द्विड्भेऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः। नीचस्थायी नागस्तगो वा न किंचित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति॥) इति। तदिदमाह कविरुच्चसंस्थैरसूर्यगैरिति च। एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चभूतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति। तदुक्तं कूटस्थीये-(सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः। एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः॥ इति) तादृदमाह पञ्चभिरिति॥ १३॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे।
बभूव सर्वं शुभशांसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्॥१४॥

तस्मिन्क्षणे। "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

द्वितीया । दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः । मरुतो वाताः सुखा मनोहरा ववुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन्हविराददे स्वीचकार। इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव । तथा हि । तादृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय भवतीति शेषः । ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

'अरिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः । अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तल्पं परितोऽभितः * अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु द्वश्यते * इति द्वितीया । विसारिणा सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः म्लानकान्तयो निशीथदीपा अर्धरात्रप्रदीपाः 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । आलेख्यसमर्पिताश्चित्रार्पिता इव बभूवुः । निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥ १५ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते
कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः
शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥

भूपतेर्दिलीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् 'सरूपसमसंमिताः' इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

सीत् । तत् किं शशिप्रभमुज्ज्वलं छत्रम् उभे चामरे च । छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्-
गुरुःप्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

निवातो निर्वातप्रदेशः 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिवतस्तृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुरुत्कटः प्रहर्षः (कर्ता) इन्दुदर्शनाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्थातुं न शशाक अन्तर्न माति स्मेति यावत् नह्यल्पाधारेऽधिकं मीयत इति भावः। यद्वा हर्ष आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव आत्मानं नियन्तुं न शशाक किंतु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥१८॥

स दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः। वसिष्ठेन तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः। तपोवनादेत्यागत्य अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति प्रयुक्तः संस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य स तथोक्तः आकरोद्भवः खनिप्रभवः 'खनिः स्त्र्याकरः स्यात्' इत्यमरः। मणिरिव अधिकं बभौ वसिष्ठ-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

मन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः—(प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते) इति ॥ १८ ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः
प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ॥
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः
पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥१९॥

सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः । श्रुतिसुखा इत्यर्थः मङ्गलतूर्यनिःस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेश्यानाम् 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैर्हर्षनर्तनैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त किंतु द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः पृषोदरादित्वात्साधुः तेषां पथ्याकाशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवा शत्वाद्वोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः॥१९॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितु-
र्विसर्जयेयं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं
तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य अत एव चौराद्यभावात् संयतो बद्धो न बभूव नाभूत् । किं तेनात आह-विसर्जयेयदिति । सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः सन् यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् । किं तु स राजा तदा पितॄणामृणाभिधानाद्बन्धनात्केवलमेकं यथा तथा स्वयमेव एक एवेत्यर्थः 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधारितः' इति शाश्वतः । मुमुचे कर्मकर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे—(एते अनृणा यः पुत्री) इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा
परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थ-
विच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

अर्थविच्छब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः । अयमर्भको बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायात् तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तं पारं च यायात् यातुं शक्नुयादित्यर्थः "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ् । इति हेतोर्धातोः 'अधिवघिलधि गत्यर्थाः' इति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थमर्थ-वित्त्वादवेक्ष्यालोच्य । आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार "लंघिबंह्योर्नलोपश्च" इत्यप्रत्यये बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां बालो रत्वमापद्यत इति वैकल्पिके रेफा देशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्का:—(आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते) इति ॥ २१ ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः
शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

स रघुः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दिलीपस्य प्रयत्नाच्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेः 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः । अनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव दिने दिने प्रतिदिनम् "नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्वचनम् । वृद्धिं पुपोष । अत्र वराहसंहितावचनम्—(सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्थानाम् ॥ इति ॥ २२ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

उमावृषाङ्कौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिकेयेन 'कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः शचीपुरंदरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः तथा तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी प्राग्व्याख्याता ॥ २३ ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं
बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः
परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ । "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषः । तयोरिव तयोर्दंपत्योर्भाववन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम बभूव तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत ववृधे । कर्मकर्तरि लिट् । अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥ २४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

सोऽर्भकः शिशुः 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । धात्र्योपमात्रा 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः । प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च इति यत्तेन पितुर्मुदं ततान ॥ २५ ॥

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः
सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चि-
रात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वगिन्द्रियेऽमृतं निषिञ्चन्तं वर्षन्तमिव तं पुत्रमङ्कमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः सन् नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥ २६ ॥

असंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना
स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना
पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टजन्मनाऽनेन रघुणान्वयं वंशं प्रजानां पतिर्ब्रह्मा गुणाः सत्त्वादयः तेष्वग्रयेण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते यत्तमियत इति गुणाग्र्यवर्ती

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

तेन स्वस्य मूर्तिभेदेनावतारविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टिमिव स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तममंस्त मन्यते स्म । मन्यतेरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ' मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादिसंध्यादिविद्यादिहरितादिषु' ॥ इति विश्वः । शेषं सुगमम्॥२७॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥) इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो निष्पन्नचूडाकर्मा सन् । डलयोरभेदः । स रघुः । (प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत्) इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैश्चञ्चलशिखण्डकैः । 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । सवयोभिः स्निग्धैः । 'वयस्यः स्निग्धः सवयाः' इत्यमरः । अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् । लिपेः पञ्चादशवर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधेनोपायभूतेन वामङ्मयं शब्दजातम् नद्या मुखं द्वारम् 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव आविशत्प्रविष्टः ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते
क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

(गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनयनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥) इति मनुस्मरणादथ गर्भैकादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिशितवन्तः । ते गुरवोऽत्रास्मिन्रघावबन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः तथाहि क्रिया शिक्षा 'क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु' इति यादवः । वस्तुनि पात्रभूते उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति । 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' इति कौटिल्यः ॥ २९ ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः
क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपाति
भिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

अत्र कामन्दकः—(शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥) इति । (आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥) इति च । उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्धियो गुणैः चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्युत्तरपदसमासः । चतस्रो विद्याः हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिद्भिर्निजाश्वैः 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' इति विश्वः । चतस्रो दिश इव क्रमात्ततार । चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

त्वंच स मेध्यां परिधाय रौरवी-
माशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

स रघुः । "कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च" ॥ इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसंबन्धिनीम् । 'रुरुर्भल्लाकृष्णसारः' इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमस्त्रमाग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशिक्षिताभ्यस्तवान् । "आख्यातोपयोगे" इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति-नेति । तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् किंतु क्षितौ स दिलीप एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥ ३१ ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः
सुषेव गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

रघुः क्रमाद्यौवनेन भि[illegible]न्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन् महानुक्षा महोक्षो महर्षभः "अचतुरविचतुर०" इत्यादिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता[illegible]तां स्पृशन्गच्छन्वत्सतरो दम्य इव 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यम[illegible]ः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्व्रजन्कलभः करिपोत इव गा[illegible]म्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥ ३२ ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं
विवाहदीक्षा निरवर्तयद्गुरुः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्वज्राम्बुरश्मिद्रव्याणलोमसु' इति केशवः ॥ गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते । तदुक्तं मनुना—(केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः) इति । अथ गुरुः पिता 'गुरुर्गीष्पतिपित्राद्यौ' इत्यमरः अस्य गोदानानन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत् कृतवानित्यर्थः अथ नरेन्द्रकन्यास्तं दक्षस्य सुता रोहिण्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव 'तमोनुदोऽग्निचन्द्रर्काः' इति विश्वः । सत्पतिमवाप्यावभुः रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः-(वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥) इति ॥ ३३ ॥

संप्रति यौवराज्यायोग्यतामाह—

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः
कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः ।
वपुः प्रकर्षादजयद्गुरुं
रघुस्तथापि नीचैर्विनयादद्दश्यत ॥ ३४ ॥

युवा युगो नाम युर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः । 'न्यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः । अंसावस्य स्त इत्यंसलो बलवान् मांसलश्चेतिः वृत्तिकारः । 'बलवान्मांसलोऽसलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरो विशालग्रीवः 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः। रघुर्वपुषः प्रकर्षादाधिक्याद्यौवनकृताद्गुरुं। पितरमजयत्। तथापि विनयान्नम्रत्वेन नीचैरल्पकोऽदृश्यत अनौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥ ३४ ॥

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह—

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां
नितान्तगुर्वीं लघयिष्यताधुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ
नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

तत आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् "वोतो गुणवचनात्" इति ङीप्। प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता "तत्करोति तदाचष्टे" इति लघुशब्दाण्णिच् ततो "लृटः सद्वा" इति शतृप्रत्ययः। नृपेण दिलीपेनासौ रघुर्निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः युवराज इति शब्दं भजतीति तथोक्तः "भजो ण्विः" इति ण्विप्रत्ययः चक्रे कृतः। (द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च) इति कौटिल्यः। तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारेत्यर्थः। अत्र कामन्दकः- (विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान्। अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते॥ विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥) इति ॥ ३५ ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं
तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवाश्रयारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः पद्मश्रिया च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् अपादानात् अनन्तरं संनिहितम् युवराज इति संज्ञाऽस्य संजाता युवराजसंज्ञितम् तारकादित्वादितच्प्रत्ययः। आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्"इति निपातः। स रघुरित्यास्पदं तदास्पदम् कमलाच्चिरोत्पन्नान्न वावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव अंशेनागच्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्त इति भावः ॥ ३६ ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना
घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥३७॥

सारथिना सहायभूतेन एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषञ्जनीयम् । वायुना विभावसुर्वह्निरिव सूर्यवह्नीविभावसू' इत्यमरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान्सूर्य इव कटो गण्डः 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् मदोदय इत्यर्थः तेन करीव पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुणाऽतितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुष्ठ्वसह्यो बभूव ॥ ३७ ॥

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे
धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः
शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः । (शत [illegible] तुरादिभ्यश्च) [illegible] ञ्यादिश्रुत्या

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

राजसुतैरनुद्रुतमनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरङ्गाणां रक्षणे नियुज्य एकेन क्रतुनाऽपूर्णमेकोनं क्रतूनामश्वमेधानां शतमपविघ्नमपगतविघ्नं यथा तथाप ॥ ३८ ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना
तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां
जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । "क्रियार्थोपपदस्य०" इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः । (अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति) इत्यापस्तम्बस्मरणात् । तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः सन् किलेत्यैतिह्ये ॥ ३९ ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं
कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।
वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयाऽऽगता
श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

तत्कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि । विषादः इष्टनाशकृतो मनोभङ्गः तदुक्तम्–(विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः) इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितमश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्यान्वितं सत् स्थितं तस्थौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छयाऽऽगतारघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वसिष्ठधेनुश्च ददृशे द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥ ४० ॥

तद्वक्त्रनिस्यन्दजलेन लोचने
प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अतीन्द्रियेष्वप्ययुपपन्नदर्शनो
वभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन तस्या नन्दिन्या यदङ्गं तस्य निस्यन्दो द्रवः स एव जलम् मूत्रमित्यर्थः तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु * अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया * इति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गत[illegible]तषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेष्वपि वस्तुषूपपन्नदर्शनः स[illegible]साक्षात्कारशक्तिर्बभूव॥४१॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं
ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं
हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

नरदेवसंभवःस रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः। संयतं बद्धमश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥४२॥

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभि-
र्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

रघुस्तमश्वहर्तारमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारशून्यरक्ष्णां शतैर्हरिभिर्हरिद्भिः 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः। वाजिभिरश्चैवश्चहरिमिन्द्रं विदित्वा 'हरिर्वार्तार्कचन्द्रेन्द्रवानरेन्द्रमण्डूकेषु हरितो दिशि' इत्यमरः। गगनस्पृशा व्यो-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

मव्यापिना धीरेण गम्भीरेण स्वरेण ध्वनिनैव निवर्तयन्निवावोचत् ॥ ४३ ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभि-
स्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः
क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

हे देवेन्द्र ! मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे । तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय क्रतुविघाताय क्रियां विहन्तुमित्यर्थः " तुमर्थाच्च भाववचनात् " इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया
नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥४५॥

त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेनोत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषाऽतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्या ननु शिक्ष्याः खलु । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विघ्नो भवसि चेत् विधिरनुष्ठानं च्युतः क्षतः । लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतो-
रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा
[illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हे मघवन् ! तत्तस्मात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं साधनममुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि । तथाहि । श्रुतेः पथो दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां मलिनां पद्धतिं मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥ ४६ ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं
वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः
प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य दिवौकसः स्वर्गौकसः । 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात्सविस्मयः सन् रथं निवर्तयामास उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥ ४७ ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा
यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया
भवद्गुरुर्लङ्घयितुं मनोद्यतः ॥ ४८ ॥

हे राजन्यकुमार ! क्षत्रियकुमार ! 'मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । यद्वाक्यमात्थ ब्रवीषि "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इत्यनेनाहादेशः । तत्तथा सत्यम् । किं तु यशोधनैरस्माद्वंशैः परतः शत्रुतो यशो रक्ष्यम् । ततः किमत आह-भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तद्यश इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

किं तद्यश इत्याह—

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो
महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं
द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः ॥४९॥

पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमासः । "न निर्धारणे" इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः । यथा च त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोऽपरः पुमान्न तथा । मां मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति "विदो लटोवा" इति झेर्जुसादेशः । नोऽस्माकम् हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीयगामी नहि । द्वितीयाप्रकरणे गम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ॥ ४९ ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयाऽपहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः
पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥ ५० ॥

यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमाऽश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मयाऽपहारितोऽपहृतः । अपहारितं इति स्वार्थेणिच् । तवात्राश्वे प्रयत्नेनालम् । प्रयत्नो मा कार्षीरित्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पादं मा निधा न निधेहि । निपूर्वाद्धाधातोर्लुङ् । "न माङ्योगे" इत्यडागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं
पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
नखल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥५१॥

ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा अपभयो निर्भीकः सन् पुनः पुरंदरं बभाषे । किमिति–हे देवेन्द्र ! यद्येषोऽश्वमाचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयः 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण भवान्रघुं मामनिर्जित्य कृतमनेनेति कृती कृतकृत्यो न खलु । "इष्टादिभ्यश्च" इतीनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥५१॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥५२॥

स रघुरुन्मुखः सन् मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनाऽतिशयशोभिना वपुः प्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाकी सन् अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः–(स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः देक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः) इति ॥५२॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने
धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥५३॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । पत्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः अत एवामर्षणोऽसहनः क्रुद्ध इत्यर्थः गोत्रभिदिन्द्रोऽपि 'संभावनीये चौरेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः' इति विश्वः । नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिन्हीभूते धनुषि दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवन्ध्यं सायकं बाणं समधत्त संहितवान् ॥ ५३ ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं
प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः
कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥५४॥

भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिर उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्त आशुगः सायको दिलीपसूनोः रथोर्वृहद्विशालं भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम् सुप्सुपेति समासः । मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥५४॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते
स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥५५॥

कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य स तस्मिन् शच्याः पत्रविशेषकाङ्किते शचीपत्रविशेषकाङ्किते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनाम चिन्हं स्वनामाङ्कितं सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यभाक्तस्यायं महानभिभव इति भावः ॥ ५५ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा
शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः
प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥५६॥

अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च । स शक्रः सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुकोप तं हन्तुमियेषेत्यर्थः । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" इत्यनेन संप्रदानाच्चतुर्थी ॥ ५६ ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं
गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।
बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणो
रधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥५७॥

जयैषिणोरन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोस्तयोरिन्द्ररघ्वोः गरुत्मन्तः पक्षवंतः 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्त्रम्' इत्यमरः । आशीविषाः आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशीविषाः सर्पाः पृषोदरादित्वात्साधुः । 'स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः सपक्षाः सर्पा इव द्रष्टॄणां भयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः । पत्त्रिभिर्बाणैरुपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य, सैनिकाश्च रघोर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥ ५७ ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभि-
स्तमग्रयं मुञ्जरसाहृतं तेजसा ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Academy, Kathmandu Collection

शशाक निर्वापयितुं न वासवः
स्वतश्च्युतं वन्हिमिवाद्भिरम्बुदः ॥५८॥

वासवोऽतिप्रबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्र-वृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसह्यत इति दुष्प्रसहं तस्य दुःखेनाप्यसह्यस्येत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम् अम्बुदोऽद्भिः स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्निमिव निर्वापयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रांशसम्भवत्वादिति भावः ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते
प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिणा
शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥५९॥

ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकमाजो यस्य स तस्य विडौजस इन्द्रस्य पृषोदरादित्वात्साधुः । शरासनज्यां धनुर्मौर्वीम् शशाङ्कस्यार्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पत्रिणाऽलुनादच्छिनत् ॥ ५९ ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः
प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं
स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥६०॥

विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचित स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं वज्रायुधमाददे जग्राह॥६०॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

रघुर्भृशं वज्रसि तेन ताडितः
पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां
सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥६१॥

रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वज्रसि ताडितो हतः सन् सैनिकानामश्रुभिः सह भूमौ पपात । तस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः । निमेषमात्रात्तद्व्यथां दुःखमवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वनाः ध्वेडास्तैः सहोत्थितश्च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा
पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्यातिशयेन । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्" तुतोष । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः कथं शत्रोः संतोषोऽत आह–गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्घ्रिर्निधीयते । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः । गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥ ६२ ॥

असङ्गभद्रिष्वपि सारवत्तया
न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्
किमिच्छसीति रघुमाह वासवः ॥६३॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

सारवत्तयाऽद्रिष्वप्यसङ्गमप्रतिबन्धं मे आयुधं वज्रं त्वदन्येन न विसोढम्। अतो मां प्रीतं संतुश्यमवेहि। तुरङ्गमादृते तुरङ्गं वर्जयित्वा। "अन्यारादितरर्ते०" इति पञ्चमी। किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह। तुरङ्गमादन्यददेयं नास्तीति भावः॥ ६३॥

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं
सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जितांगुलिम्।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं
प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम्॥६४॥

ततो निषङ्गात्तूणीरादसमग्रं यथा तथोद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिभीरंजिता अङ्गलयो येन तमिषुं प्रतिसंहरन्निवर्तयन्। नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः। प्रियं वदतीति प्रियंवदः "प्रियंवशे वदः खच्" इति खच्प्रत्ययः। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् इत्यनेन मुमागमः। नरेन्द्रसूनू रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत्। न तु प्राहरदिति भावः॥६४॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो
ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः-
क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम्॥६५॥

हे प्रभो इन्द्र! अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्ह्यजस्रदीक्षायां प्रयतः स मद्गुरुर्मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यताम् युक्तोऽस्तु। अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः॥ ६५॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगत-
स्त्रिलोचनैकाशतया दुरासदः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

तवैव संदेशहराद्विशांपतिः
शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

सदोगतःसदोगृहंगतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्यैकांशतयाऽष्टानामन्यतममूर्तित्वात् । दुरासदोऽस्माद्दुःखेन प्राप्यो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद्वार्ताहरादेव शृणोति च । हे लोकेशेन्द्र ! तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्रघो-
र्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं
सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥६७॥

मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः सम्बन्धिनं कामं मनोरथं तथेति तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुप्रत्ययः । यथागतं ययौ । सुदक्षिणासूनू रघुरपि नातिप्रमना विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नातीव तुष्टःसन् नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः
प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन्हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥६८॥

हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं बोधितोज्ञापितः वृत्तान्तमिति शेषः प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितम् तस्य रघोरिदं तदीयम् अङ्गं शरीरं परामृशंस्तं रघुमभ्यनन्दत् ॥६८॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

समारुरुक्षुर्दिवमायुषःक्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीश इत्यनेन प्रकारेण 'इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु" इत्यमरः । महाक्रतूनामश्वमेधानां नवभिरधिकां नवतिमेकोनशतमायुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोढुमिच्छुः सोपानानां परम्परां पङ्क्तिमिव ततान ॥ ६९ ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥७०॥

अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् । 'ककुद्मत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तया देव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरोश्छायां शिश्रिये श्रितवान् । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथाहि गलितवयसां वृद्धानामिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम् । तद्राजरूढत्वादणो लुक् । इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः- (सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥) इति हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्-(रसयुगहयैर्न्सौ म्लौ गो यदा हरिणी तदा) इति॥७०॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

अथ चतुर्थः सर्गः ।

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं संनिधिं क्रियात् ॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥

सरघुर्गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञःकर्म प्रजापरिपालनात्मकम् पुरोहितादित्वाद्यच् प्रतिपद्य प्राप्य दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिव अधिकं बभौ । [सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निं मनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति] इत्यादि श्रुतिः प्रमाणम् ॥ १ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्याकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातः प्रधूमितोऽग्निः संतापाग्निरुत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वेभ्योऽधिकसंतापोऽभूदित्यर्थः । राजकर्तृकस्यापि निशमनस्याग्नावुपचारान्न समानकर्तृकत्वविरोधः ॥ २ ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपंक्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्र केतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्य राज्यं न संशयः] इति । [चतुरस्रं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम्। आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम्।) इति। पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवमभ्युत्थानमभ्युन्नतिमभ्युदयं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उदूर्ध्वं प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपङ्क्तयो यासां ताः सप्रजाः ससंतानाः प्रजा जनाः 'प्रजा स्यात्संततौ जने, इत्युभयत्राप्यमरः। ननन्दुः ॥ ३ ॥

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति द्विरदगामी तेन। "कर्तर्युपमाने" इति "सुप्यजातौ" इति च णिनिः। तेन रघुणा समं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तमधिष्ठितम्। किं तद्द्वयम्। पितुरागतं पित्र्यम्। "पितुर्यत्" इति यत्प्रत्ययः। सिंहासनम् अखिलमरीणां मण्डलं राष्ट्रं च ॥ ४ ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह—

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम्।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते। पद्मा लक्ष्मीः। 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः। सा स्वयमदृश्या किल किलेति संभावनायाम्। सती छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन न तु स्वरूपतो दृश्येन। छायामण्डलमित्यनेनाना तपज्ञानं लक्ष्यते। 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्युभयत्राप्यमरः। पद्मातपत्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन कारणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं भेजे। अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥ ५ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संप्रति सरस्वतीसांनिध्यमाह—

परिकल्पितसांनिध्या काले काले च बन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु "नित्यवीप्सयोः" इति वाप्सायां द्विर्वचनम् । वन्दिषु परिकल्पितसांनिध्या कृतसन्निधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् अर्थ्याभिरर्थादनपेताभिः "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत्प्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्रैरुतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च (ना विष्णुः पृथिवीपतिः) इति वा लोकपालात्मकत्वाद्वेत्यनुसंधेयम् । एवं च सति * उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु * इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥६॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाऽप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥

वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यै राजभिर्भुक्ता यद्यपि भुक्तैवेत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यदिवार्थे स्यात्' इति केशवः । तथापि तस्मिन्राज्ञि अन्यः पूर्वो यस्याः साऽन्यपूर्वा अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तैवासीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्र कारण माह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

हि यस्मात्कारणात्स रघुर्युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव । मलयानिल इवेत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः (उद्वेजयति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते।) दण्डने नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ इति ॥ ८ ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलीपविषये सहकारोऽतिसौरभश्चूतः 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः। तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदय इव ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अल्पौत्सुक्याः कृताः। गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विस्मार्यतीति भावः ॥ ९ ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्भिर्नीतिशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन्राज्ञि विषये तमधिकृत्येत्यर्थः। सद्धर्मयुद्धादिकमसत्कूटयुद्धादिकं चोपदर्शितम्। तस्मिन्राज्ञि पूर्वः पक्ष एवाभवत् संक्रान्त इत्यर्थः। उत्तरः पक्षो नाभवत् न संक्रान्त इत्यर्थः तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत् तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः पक्षः साधनयोग्यार्थः। 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति केशवः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धादय उत्कर्षमतिशयं पुपुषुः। अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन्नवो नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥ ११ ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Mahimandal Collection

यथा चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्र इन्दुः चदिर्धातोरौणादिको रप्रत्ययः । प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थोऽनुगतार्थनामकोऽभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" इत्यनेन ल्युट्प्रत्ययः । प्रतापात्संतापजननादन्वर्थः । तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्थकराजशब्दोऽभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना ॥ १२ ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते । चक्षुष्मत्ता तु चक्षुःफलं त्वित्यर्थः सूक्ष्मान्कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव । शास्त्रंहि बुद्धिर्विवेकिनामिति भावः ॥ १३ ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् द्वितीया पार्थिवश्री राजलक्ष्मीरिव समुपस्थिता प्राप्ता (रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु शुभ्रिस्तथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि राज्ये नवे) ॥ १४ ॥

निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

CC-0. Nepal Rashtriya Abhilekhalaya Kathmandu Collection.

निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः कर्तरिक्तः । अत एव लघवः । तैर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः अत एव सुदुःसहः तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः पौरुषमातपश्च 'प्रतापौ पौरुषातपौ इति यादवः युगपद्दिशो व्यानशे व्याप ॥ १५ ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

इन्द्रः वर्षासु भवं वार्षिकम् वर्षानिमित्तमित्यर्थः "वर्षाभ्यष्ठक्" इति ठक्प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुर्जैत्रं जयशीलम् जेतृशब्दात्तृन्नन्तात् "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः धनुर्दधौ । हि यस्मात्तावेन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये पर्यायेणोद्यते कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ 'पर्यायोद्यमविश्रमौ' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणादकलेश इति भावः ॥ १६ ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः विकसन्ति काशानि काशाख्यतृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः ऋतुः शरद्ऋतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुं विडम्बयामासानुचकार । तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप 'शोभा संपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रसादेन सुमुखे तस्मिन्रघौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः सरसा समस्वादा तुल्ययोगेति यावत् 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः। आसीत् ॥ १८ ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

हंसानां श्रेणीषु पङ्क्तिषु तारासु नक्षत्रेषु कुमुदानि येषु सन्तीति कुमुद्वन्ति 'कुमुद्वान्कुमुदप्राये' इत्यमरः। "कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" तेषु कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः वारिषु च तदीयानां रघुसंबन्धिनां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः ॥ १९ ॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

इक्षूणां छायेक्षुच्छायम्। "छाया बाहुल्ये" इति नपुंसकत्वम्। तत्र निषण्णा इक्षुच्छायनिषादिन्यः 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति स्त्रीलिङ्गपाठे इक्षोश्छायेति विग्रहः अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीन्गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः सस्यपालिकाः स्त्रियः "कर्मण्यण्" "टिड्ढाणञ्०" इत्यादिना ङीप्। गोप्तू रक्षकस्य तस्य रघोः गुणेभ्य उदयो यस्य तद्गुणो दयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारादारभ्य कथोद्घातः कथारम्भो यस्य तत् कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः। यशो जगुर्गायन्ति स्म। अथवा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत आरभ्याकुमारकथम् तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः। आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्कर्मणि गानक्रियाविशेषणमेतत् । स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः इत्यमरः। 'आकुमारकथोद्भूतम्'

CC-0. Nanaji Deshmukh Library, BJP, Jammu. Digitized by eGangotri

इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्भूतं यद्यशस्तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

महौजसः कुम्भयोनेरगस्त्यस्य 'अगस्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव । महौजसो रघारुदयादभिभवाशङ्कि द्विषतां मनश्चुक्षुभे कालुष्यं प्राप । 'अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति इत्यागमः ॥ २१ ॥

मदोद्ग्राः ककुभ्मन्तः सरितां कूलसुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

मदोद्ग्रा मदोद्धताः ककुदेषामस्तीति ककुभ्मन्तः महाककुदं इत्यर्थः । यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः । सरितां कूलान्युदुजन्तीति कूलसुद्रुजाः "उदि कूले रुजिवहोः" इति खश्प्रत्ययः। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इत्यनेन मुमागमः । महान्त उक्षाणो महोक्षाः "अचतुर०" इत्यादिना निपातनादकारान्तः । लीलाखेलं विलासमुभगं तस्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य विक्रमं शौर्यमनुप्रापुरनुचक्रुः ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः ससर्धैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥

मदस्येव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः । "उपमानाच्च" इतीकारः समा सान्तः । सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् । 'सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । प्रसवैः पुष्पैराहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । असूययेवाहतिनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुस्रुवुर्मदं ववृषुः । प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः । 'करात्कटाश्च मढाच्च

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः' इति पालकाप्ये । करान्नासारन्ध्राभ्या मित्यर्थः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वती पथो मार्गांश्चाश्यानकर्दमाञ्शुष्कपङ्कान्कुर्वती "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः" इति श्यतेर्निष्ठातस्य नत्वम् । शरच्छरदृतुस्तं रघुं शक्तेः प्रथमं प्राग्यात्रायै दण्डयात्रायै चोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्त्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्यजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवद्धुतो होमसमिद्धो वह्निः प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् तिष्ठद्गुप्रभृतित्वाद्व्ययीभावः प्रदक्षिणं यार्चिर्ज्वाला तस्या व्यजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ । उक्तमाहवयात्रायाम्—(इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतभुङ्नृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति) इति । वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥ २५ ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षाड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरुद्धृतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा अयान्वितः शुभदैवान्वितः (अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । 'मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्' इति कोशः । आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल ॥ २६ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

वयोवृद्धाः पौरयोषितस्तं रघुं प्रयान्तं लाजैराचारलाजैः मन्दरोद्धूतैः पृषतैर्बिन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयोऽच्युतं विष्णुमिव अवाकिरन्पर्यक्षिपन् ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित् । प्राचीनबर्हिरिन्द्रः 'पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिः स्मृतः' इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् । तेन तुल्यः स रघुः अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिर्ध्वजैरहितान्रिपूंस्तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव (तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तेत्त्वेऽपि चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तेत्त्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति) वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥२९॥

किं कुर्वन् स्यन्दनोद्धूतै रजोभिर्घनसंनिभैर्वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योमाकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च व्योमेव कुर्वन् ययाविति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २९ ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुः स्कन्धेव सा चमूः ॥३०॥

अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागो धूलिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिस्नानीययोरपि' इति विश्वः । पश्चाद्रथादि रथाश्वादिकं चतुरंगबलम् । 'रथा-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नीकम्' इति पाठ इति शब्दाध्याहारेण योज्यम् । इतीत्थं चतुः स्कन्धेव चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायांशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । सा चमूर्ययौ ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥३१॥

स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः उदम्भांस्युद्भूतजलानि चकार । नाव्या नौभिस्तार्या नदीः । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये' इत्यमरः "नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यः०" इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार । विपिनान्यरण्यानि । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार । शक्त्युत्कर्षात्तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥ ३१ ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्स रघुः । हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गां कर्षन्सापि पूर्वसागरगामिनी भगीरथ इव बभौ । भगीरथो नाम कश्चित्कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गां प्रवर्तयिता राजा । यत्संबन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥ ३२ ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

'फलं फले घने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति केशवः । फलं लाभम् । वृक्षपक्षे प्रसवं च । त्याजितैः (त्यजेरर्थान्ताद्द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः) । उत्खातैः स्वपदाच्च्यावितैः । अन्यत्रोत्पाटितैः । बहुधा भग्नै रणे जितैः अन्यत्र छिन्नैः नृपैः पादपैर्दन्तिनां गजस्येव तस्य रघोर्मार्ग उल्बणः प्रकाश

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आसीत् । प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्वणं विशदं स्फुटम्' इति यादवः ॥ ३३ ॥

पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालविनश्यामसुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

जयी जयनशीलः "जिदृक्षिविश्री०" इत्यादिनेनिप्रत्ययः । स रघुरेवम् । पुरो भवान्पौरस्त्यान्प्राच्यान् "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" इति त्यक्प्रत्ययः तांस्तान् सर्वानित्यर्थः वीप्सायां द्विरुक्तिः जनपदान्देशानाक्रामंस्तालीवनैः श्यामं महोदधेरुपकण्ठमन्तिकं प्राप ॥ ३४ ॥

अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनम्राणाम् कर्मणि षष्ठी । समुद्धर्तुरुन्मूलयितुस्तस्माद्रघोः सकाशात् "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । सिन्धुरयान्नदीवेगादिव सुह्मैः सुह्मदेशीयैः सुह्मादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते वैतसीं वेतसः संबन्धिनीं वृत्तिम् प्रणतिमित्यर्थः आश्रित्यात्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्यः—'बलीयसाऽभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेत' इति ॥ ३५ ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

नेता नायकः स रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्संनद्धान्वङ्गान्राज्ञस्तरसा बलेन 'तरसो बलरंहसी' इति यादवः । उत्खायोन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्निचखान स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

आपादपद्ममङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः अत एवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापितास्ते वङ्गाः कलमा इव शालिविशेषा इव 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मं पादपद्म मूलपर्यन्तं प्रणताः 'पादो बुधने तुरीयांशशैलप्रत्यन्तपर्वताः' इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च रयुं फलैर्धनैः अन्यत्र सस्यैः संवर्धयामासुः फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । सस्ये' इति केशवः ॥ ३७ ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्वङ्गाद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स रघुर्वङ्गा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम नदीं तीर्त्वा 'करभान्' इति केचित्पठन्ति । उत्कलै राजभिरादर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन् कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य (महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥) इति विष्णुपुराणात्, मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् यन्ता सारथिर्गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव न्यवेशयन्निक्षिप्तवान् । त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य क्थनादपि । आत्मानं योन जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥) इति राजपुत्रीये । (चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरदेवी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥) इति मृगचर्मीये ॥ ३९ ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छिदाद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा "द्व्यञ्मगध-कलिङ्गसू रम्मसादण्" इत्यनेनाण्प्रत्ययः अस्त्रैरायुधैस्तं रघुम् पक्षाणां छेदे उद्यतमुद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥ ४० ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नान इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

काकुत्स्थो रघुस्तत्र महेन्द्रादौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् लक्षणया वर्षमुच्यते । विषह्य सहित्वा सद्ययाशास्त्रं मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप । 'यत्त सर्वौषधिस्नानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम्' इति यादवः ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

तत्र महेन्द्रादौ युध्यन्त इति योधाः पचाद्यच् । रचिताः कल्पिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तथोक्ताः सन्तो नारिकेलासवं नारिकेलमद्यं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पपुः तत्र विजहृरित्यर्थः । शात्रवं यशाश्च पपुः जहृरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपो रघुः गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रतिमुक्तः तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ततो वेलातटैनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो यथौ ॥ ४४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुकश्रेणीमता व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेनवागस्त्येनाचारितामाशां दक्षिणां दशमनाशास्यजयः अयत्नसिद्धत्वादप्रार्थनीयजयः सन् ययौ । (अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥) इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स रघुः गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इत्यनेनेकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः, तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये—(वबुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः सततमास्ततगानगिरोऽलिभिः) । नैषधेच-(अपां हि तृषाय न वारिधारा स्वादुःसुगन्धिः स्वदते तुषारा) इति न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः । "सेनायां वा" इति ण्यप्रत्ययः । तेषां परिभोगेन कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयामविश्वसनीयामिवाकरोत्संभोगलिङ्गदर्शनाद्धर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्बलैः सैन्यैः । 'बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्' इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ता हारीताः पक्षिविशेषा यासु ताः 'तेषां विशेषा हारीता मद्गुः कारण्डवः प्लवः' इत्यमरः । मलया-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

द्रेरुपत्यका आशन्नभूमयः 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इत्यनेन त्यकन्प्रत्ययः । अध्युषिताः उपत्यकासूषितमित्यर्थः । "उपान्वध्याङ्वसः" इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

अश्वैः क्षुण्णानामेलानामेलालतानामुत्पतिष्णव उत्पतनशीलाः "अलंकृञ्०" इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु सर्वधनीतिवदिन्नन्तो न वहुव्रीहिः । मत्तेभानां कटेषु ससञ्जुः सक्ता । 'गजगण्डे कटीकटौ' इति कोषः ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीछेदिनामपि ॥ ४८ ॥

चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्ववेष्टनान्निम्नेषु समर्पितं सञ्जितं त्रिपदीछेदिनां पादशृङ्खलच्छेदकानामपि 'त्रिपदी पादवन्धनम्' इति यादवः । करिणाम् ग्रीवासुभवं ग्रैवं कण्ठवन्धनम् "ग्रीवाभ्योऽण्च" इत्यण्प्रत्ययः । नास्रसन्न स्रस्तमभूत् । "द्युद्भ्यो लुङि" इति परस्मैपदे पुषादित्वादङ् । "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नकारलोपः ॥ ४८ ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥४९॥

दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात्क्यष्प्रत्ययः । "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्द्यादिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः *पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥ ४९ ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥५०॥

ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य संगतस्य महोदधेः संबन्धि संचितं मुक्तासरं मौक्तिकवरम् 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु' इत्यमरः । स्वं स्वकीयं संचितं यश इव तस्मै रघवेनिपत्य प्रणिपत्य ददुः । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलंघयत् ॥ ५२ ॥

युग्ममेतत् असह्यविक्रमः स रघुस्तटेषु सानुष्वालीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रांतेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ । तस्या दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं यथेच्छं निर्विश्योपभुज्य । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः । उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः । "उदन्वानुदधौ च" इति निपातः उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तम् । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन" इति समासः । "पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः" इत्यलुक् । स्रस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सह्याद्रिमलंघयत्प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह—

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥५३॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अपरान्तानां पाश्चात्यानां जय उद्यतैरुद्युक्तैः 'अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्पारिकादयः' इति यादवः । विसर्पद्भिस्तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः 'अनीकं तुरणे सैन्ये' इति विश्वः । अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरुत्सारितः परिसारितोऽपि सह्यलग्न इवासीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवादृश्यतेति भावः ॥ ५३ ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

तेन रघुणा भयेनोत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरलयोषितां केरलाङ्गनानामलकेषु चमूरेणुः सेनारजश्चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः । प्रतिनिधीकृतः एतेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते ॥ ५४ ॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।
तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

मुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी। 'मुरलीमारुतोद्धूतम्' इति केचित्पठन्ति । तस्या मारुतेनोद्धूतमुत्थापितं कैतकं केतकीसम्बन्धि रजस्तद्योधवारवाणानां रघुभटकञ्चुकानाम् । कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री' इत्यमरः । अयत्नपटवासतामयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वमगमत् । ' पिष्टातः पटवासकः ' इत्यमरः ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः । गात्रशिञ्जितैर्गात्रेषु शब्दायमानैः । कर्तरि क्तः । 'गात्रसञ्जितैः' इति वा पाठः । सञ्जतेर्यन्तात्कर्मणि क्तः । वर्मभिः कवचैः । 'मर्मरैः' इति पाठे वाहानां गात्रशिञ्जितै-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu. Digitized by eGangotri

गर्जाध्वनिभिरित्यर्थः । मर्मरो मर्मरायमाण इतिध्वनेर्विशेषणम् । पवनेनोद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिरभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥ ५६ ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् 'खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः' इत्यमरः । स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः' इत्यमरः । नद्धानां बद्धानां करिणां मदोद्गारेण मदस्रावेण सुगन्धिषु "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इत्यनेनेकारः । कटेषु गण्डेषु पुन्नागेभ्यो नागकेशरेभ्यः पुन्नागपुष्पाणि विहाय ल्यब्लोपे पञ्चमी । शिलीमुखा अलयः पेतुः 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥ ५७ ॥

अवकाशं किलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

उदन्वानुदधी रामाय जामदग्न्याय अभ्यर्थितो याचितः सन् अवकाशं स्थानं ददौ किल किलेति प्रसिद्धौ। रघवे त्वपरान्तमहीपालव्याजेन करंवलिं ददा । 'बलिहस्तांशवः करोः' इत्यमरः अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः करदानं च भीत्या न तु याञ्चयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥ ५८ ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तन्नोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तदत्तान्येव भावे क्तः । व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिंस्तं तथोक्तं त्रिकूटमेवोच्चैर्जय-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

स्तम्भं चकार ; गाढप्रकाशस्त्रिकूटोऽद्रिरेवोत्कीर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

ततः स रघुः संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यानिन्द्रियनामकान्रिपूनिव पारसीकान्राज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ६० ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति ङीष् । मुखानि पद्मानीव मुखपद्मानि उपमितसमासः । तेषां मधुना मद्येन यो मदो मदरागः कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं न सेहे । कमिव । अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण प्रावृषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वादब्जानां संबन्धिनं बालातपमिव । अब्जहितत्वादब्जसंबन्धित्वं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

तस्य रघोरश्वसाधनैर्वाजिसैन्यैः 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' इति हैमः । पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैर्यवनैः सह "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" इति त्यक् । सहार्थे तृतीया । शृंगाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां कूजितैः 'शब्दैः शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः ।' इति केशवः । अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu. Collection

भटा यस्मिंस्तस्मिन्रजसि तुमुलः संग्रामः संकुलं युद्धमभूत्। 'तुमुलं रणसंकुले' इत्यमरः॥ ६२॥

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव॥ ६३॥

स रघुर्भल्लापवर्जितैर्बाणविशेषकृत्तैः 'स्नुहीदलफलो भल्लः' इति यादवः। श्मश्रुलैः प्रवृद्धतुखरोमवद्भिः। "सिध्मादिभ्यश्च" इति लचप्रत्ययः। तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः। सरघाधिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तैः 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः। क्षुद्राः सरघाः। 'क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका' इत्यमरः। क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि। 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः। "क्षुद्राभ्रमरवटपादपाद्ञ्" इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः। तेषां पटलैः संचयैरिव। 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये। पिटके परिवारे च' इति हैमः। महीं तस्ताराच्छादयामास॥ ६३॥

अपनीताशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम्॥६४॥

शेषा हतावशिष्टा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्षण्याः सन्तः। 'शीर्षकम्। शीर्षण्यं च शिरस्त्रे' इत्यमरः। शरणागतलक्षणमेतत्। तं रघुं शरणं ययुः तथाहि। महात्मनां संरम्भः कोपः 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः। प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स हि। महतां परीक्यमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः॥ ६४॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम्।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु॥ ६५॥

तस्य रघोर्योधा भटा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयानां भूमिषु 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी कापुरवेटिका' इत्यमरः। मधुभिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यै-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्मापनीत वन्तः "कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि" इत्यात्मनेपदम्। "लट् स्मे" इति भूतार्थे लट् ॥६५॥

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम्।
शरैरस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव ॥ ६६ ॥

ततो रघुर्भास्वान्सूर्य इव शरैर्बाणैरस्त्रैः किरणैरिव 'किरणोऽस्त्रमयूखांशुगभस्ति घृणिरश्मयः' इत्यमरः। उदीच्यानुदग्भवान्नृपान्रसानुदकानीवोद्धरिष्यन्कौवेरीं कुबेरसंबन्धिनीं दिशमुदीचीं प्रतस्थे। अनेकेवशब्देनेयमुपमा। यथाह दण्डी-('एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा') इति ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धांल्लग्नकुंकुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः। सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनोऽश्वा लग्नाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्का येषां तान्। यद्वा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटा येषां तान्। 'अथ कुङ्कुमम्। काश्मीरजन्म' इत्यमरः। 'केसरो नागकेसरे। तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बहुलद्रुमे। पुंनागवृत्ते किञ्जल्के स्यात्' इति हैमः। स्कन्धान्कायान्। 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायेऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु। नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः। दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ॥ ६७ ॥

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमं भर्तृवधेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः रघुचेष्टितं रघुव्यापारः हूणा जनपदाख्याः क्षत्रियाः तेषामवरोधा अन्तःपुरस्त्रियः तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलि-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

स्तनस्ताडनादिकृतारुण्यस्यादेश्युपदेशकं बभूव। अथवा पाटल आदेश्यादेष्टा यस्य तद्बभूव। स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः।
गजालानपरिक्लिष्टैरुत्तुङ्गैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्बोजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं प्रभावम् 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः' इति हैमः। सोढुमनीश्वरा अशक्ताः सन्तः गजानामालानं बन्धनम् भावे ल्युटि "विभाषा लीयतेः" इत्यात्वम्। तेन परिक्लिष्टैः परिक्षतैरुत्तुङ्गैर्वृक्षविशेषैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥७०॥

तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठा बहुलास्तुङ्गा द्रविणानां हिरण्यानाम् 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्' इत्यमरः। राशय एवोपदा उपायनानि 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः। कोसलेश्वरं कोसलदेशाधिपतिं तं रघुं शश्वदसकृद्विविशुः। 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः। तथाप्युत्सेका गर्वास्तु न विविशुः। सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥ ७० ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः।
बर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

ततोऽनन्तरमश्वसाधनः सन्गौर्या गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम् उद्धूतैरश्वखुरोद्धूतैर्धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिस्तत्कूटान्तस्य शृङ्गाणि 'कूटोऽस्त्रीशिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः। वर्धयन्निव आरुरोह। उत्पतद्धूलिदर्शनाद्गिरिशिखरवृद्धिभ्रमो जात इति भावः ॥ ७१ ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम्।
रक्षणानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥७२॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

तुल्यसत्वानां सैन्यः समानवलानाम् गुहासु शेरत इति गुहाशयास्तेषाम् "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्प्रत्ययः । 'दरी तु कन्दरो वास्त्री देवखातविले गुहा' इत्यमरः । सिंहानां हरीणाम् 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । संबन्धि परिवृत्य परावृत्यावलोकितं शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तृ सैन्यघोषे सेनाकलकले संभ्रमकारणे सत्यप्यसंभ्रममन्तःक्षाभविरहित्वम् । नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते । शशंस कथयामास सैन्येभ्य इत्यर्थाल्लभ्यते । वाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असंभ्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति । नहि समवलाः समबलाद्बिभ्यतीति भावः ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका मता' इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः । अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते प्रयोज्यते च । (मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिः) इति । अतो मर्मरीभूताः मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः श्रोत्रसुखाश्चेति भावः गङ्गाशीकरिणः शीतला इत्यर्थः मरुतो वाता मार्गे तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥७४॥

सैनिकाः सेनायां समवेताः प्राग्वहतीयष्ठक्प्रत्ययः । नमेरूणां सुरपुंनागानां छायासु निषण्णानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गा' सुरभिततला दृषदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्म दृषत्स्वधिरुह्येत्यर्थः विशश्रमुर्विश्रान्ताः ॥ ७४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit University, Kathmandu Collection

सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेषु देवदारुविषेष्वासक्तानि यानि मातङ्गानां गजानाम् ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठभूषङ्गलानि "ग्रीवाभ्योऽण्च" इति चकाराड्ढञ्प्रत्ययः तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभास ओषधया ज्वलन्तो ज्योतिर्लतावविशेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नायकस्य रघोरस्नेहदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥७५॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तस्य रघोरुत्सृष्टेषूज्झितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठ-रज्जुभिर्गजग्रैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरा-तेभ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणम् 'वर्ष्म देहप्रमाणयोः' इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देवदारुस्कन्धत्वक्क्षतैर्गजाना-मौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥७७॥

तत्र हिमाद्रौ रघोः पर्वते भवैः पर्वतीयः "पर्वताच्चः" इति छप्रत्ययः गणैरुत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह ('गणानुत्सवसंके-तानजयत्सप्त पाण्डवः) इति महाभारते नाराचानां बाणविशे-षाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानामश्मनां च निष्पेषेण संघर्षणो-त्पतिता अनला यस्मिंस्तत्तथोक्तम् "क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः" इति यादवः घोरं भीमं जन्यं युद्धम-भूत् 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥ ७७ ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्योपयायास किंनरान् ॥ ७८ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स रघुः शरैर्वाणरुत्सवसंकेतान्नाम गणान्विरतोत्सवान्कृत्वा जित्वेत्यर्थः। किंनरान्वाह्वोः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयख्यापकं प्रबन्धविशेषं गापयामास "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ" इत्यनेन किंनराणां कर्मत्वम् ७८

परस्परेण विज्ञातस्तेषुपायनपाणिषु।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा॥७९॥

तेषु गणेषू पायनयुक्ता पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परेणान्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः। हिमाद्रिणापि राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञातः। एतेन तत्रत्यवस्तूनामदर्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च पराजय इति ध्वन्यते॥ ७९॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम्॥ ८०॥

स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमधृष्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः कैलासस्य ह्रियमादधानो जनयन्निव अवरुरोहावततार। कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः नहि शूराः परेण पराजितमभियुञ्जन्त इति भावः॥ ८०॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः॥ ८१॥

तस्मिन्रघौ तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिंस्तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रघोर्गजानामालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुवृक्षैः सह चकम्पे कम्पितवान्॥ ८१॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम्।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य बभूव पृतनाद्विषः॥८२॥

CC-0. Nanaji Deshmukh Academy, Chitrakoot. Digitized by eGangotri

स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यं अधारावर्षं च तद्दुर्दिनं च धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् अस्य रघो रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे । पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽत्याखण्डलविक्रममतीन्द्रपराक्रमं तं रघुम् भिन्नाः स्रवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः साधनैर्भेजे नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः । कीदृशैर्नागैः यैरन्यान्रघुव्यतिरिक्तान्नृपानुपरुरोध शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रघोः पादयोश्छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्चयामास ॥ ८४ ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८४ ॥

जिष्णुर्जयशीलः "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" इति ग्स्नुप्रत्ययः । स रघुरितीथं दिशो जित्वा रथैरुद्धतं रजश्छत्रशून्येषु रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः राज्ञां मौलिषु किरीटेषु 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकङ्केलिमूर्धजे' इति हैमः । विश्रामयन् संक्रामयन्नित्यर्थः न्यवर्तत निवृत्तः ॥ ८५ ॥

स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्वस्वदक्षिणम् (विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः) इति श्रुतेः । विश्वजितं नाम यज्ञमाजहे कृतवानित्यर्थः । युक्तं चैत दित्याह—सतां साधूनाम् वारिमुचां मेघानामिव आदानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि पात्रावनियोगायेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधा-
न्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने धनेऽपि च' इत्यमरः । सचिवानाममात्यानां सखेति सचिवसखः सन् 'सचिवो भृतः केऽमात्ये' इति हैमः । तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः "राजाहः सखिभ्यष्टच् " गुर्वीभिर्महतीभिः 'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हैमः । पुरस्क्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःख वैलक्ष्यं वा येषां तान् 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियास्तान् " राजश्वशुराद्यत् " इत्यपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेनेऽनुज्ञातवान् । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—(म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्) इति ॥ ८७ ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिन्हं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणगौरम् ॥ ८८ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection.

ते राजानः । रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यम् सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः करणैः अङ्गलीषु मौलिषु केशवन्धेषु याः स्रजो माल्यानि ताभ्यश्च्युतैः मकरन्दैः पुष्परसैः 'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः रेणुभिः परागैश्च 'परागः सुमनोरजः इत्यमरः । गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥८८॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया
संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि-
श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये रघुदि-
ग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

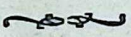

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पञ्चमः सर्गः ।

इन्दीवरदलश्यामभिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

विश्वजिति विश्वजिन्नाम्न्यध्वरे यज्ञे 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः' इत्यमरः निःशेषं विश्राणितं दत्तम् 'श्रण दाने' चुरादिः कोषानामर्थराशीनां जातं समूहो येन तं तथोक्तम् 'कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुमुपात्तविद्यो लब्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । "ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च" इत्यण इञोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी "पुष्करादिभ्यो देशे" इत्यत्रार्थाच्चासंनिहिते तदन्ताच्चेतीनिः अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः । तल्लक्षणं तु—(स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेंद्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः इति ॥ १ ॥

स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वा-
त्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।
श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः
प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

CC-0. Nepal Academy, Kathmandu Collection

अनर्घशीलोऽमूल्यस्वभावः असाधारणस्वभाव इत्यर्थः । मूल्ये पूजाविधावर्घः' इति, 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति चामरः शाश्वतौ । यशसा कीर्त्याप्रकाशत इति प्रकाशः पचाद्यच् अतिथिषु साधुरातिथेयः "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" इति ढञ् । स रघुः हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् "दाण्डिनायन०" इत्यादिसूत्रेण निपातः वीतहिरण्मयत्वादपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । मृण्मये मृद्विकारे पात्रे अर्घार्थमिदमर्घ्यम् "पादार्घाभ्यां च" इति यत् । पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धम् श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अतिथिमभ्यागतम् कौत्सम् अतिथिर्ना गृहागते इत्यमरः । प्रत्युज्जगाम ॥ २ ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्त-
पोधनं मानधनाग्रयायी ।
विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्
कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

विधिज्ञः शास्त्रज्ञः अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मानधनानामग्रयाण्यग्रेसरः अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित्कार्यज्ञः आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् । विशांपतिर्मनुजेश्वरः ' द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । विष्टरभाजमासनगतम् उपविष्टमित्यर्थः । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्' इत्यमरः । "वृज्ञासनयो र्विष्टरः" इति निपातः । तं तपोधनं विधिवद्विध्यर्हम् यथाशास्त्रमित्यर्थः । "तदर्हम्" इति वतिप्रत्ययः । अर्चयित्वाऽऽरात्समीपे 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । कृताञ्जलिः सन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ ३ ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे कुशलं गुरूणाम् ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri Academy, Kathmandu Collection

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमासं
लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्' इति हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रस्रष्टृणाम् "सुकर्मपापमन्त्र०" इत्यादिना क्विप् । ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुशल्यपि क्षेमवान्किम् । अपिः प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नसङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । यतो यस्माद्गुरोःसकाशात्त्वयाऽशेषं ज्ञानम् लोकेनोष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यं प्रबोध इव आप्तं स्वीकृतम् ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसाऽपिशश्व-
द्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः
कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

कायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिना कायेन वाचा मनसापि करणेन वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वदसकृत् 'मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः संभृतं संचितं महर्षेर्वरतन्तोस्त्रिविधं वाङ्मनः कायजं तत्तपोऽन्तरायैर्विघ्नैरिन्द्रप्रेरितैरप्सरः शापैर्व्ययं नाशं नापाद्यते कच्चित् न नीयते किम् 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः ॥ ५ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः
श्रमच्छिदामाश्रमसंपदां नः ॥ ६ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः। सुतेभ्यो निर्गतो विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा संवर्धितानां अमच्छिदां वः आश्रमपादपानां वाय्वादिः आदिशब्दाद्दावानलादिः उपप्लवो बाधको न कश्चिन्नास्ति किम् ॥ ६ ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वाद-
भग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।
तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला
काचिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वान्मृगस्नेहाद्भग्नकामाऽप्रतिहतेच्छा तेषां मुनीनामङ्का एव शय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता मृगीणां प्रसूतिः संततिरनघाऽव्यसना कश्चित् अनपायिनी किमित्यर्थः। 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' इति यादवः। तेहि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्क एव धारयन्ति ॥ ७ ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको
येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम् ।
तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि
वस्तीर्थजलानि कश्चित् ॥ ८ ॥

यैस्तीर्थजलैर्नियमाभिषेको नित्यस्नानादिर्निर्वर्त्यते निष्पाद्यते येभ्यो जलेभ्यः उद्धृत्येति शेषःपितॄणामग्निष्वात्तादीनां निवापाञ्जलस्तर्पणाञ्जलयः 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः। निर्वर्त्यन्ते उञ्छानां प्रकीर्णोधृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वाद्राजग्राह्यैरङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि वो युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कश्चित् अनुपप्लवानि किमित्यर्थः 'उञ्छो धान्यांशकादानं कापिशाद्यर्जनं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

शिलम्' इति यादवः । "षष्ठ्याक्रोश" इति षष्ठशब्दाद्भागार्थेऽन्प्रत्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात् "पूरणगुण०" इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिकता येषु सन्ति सैकतानि "सिकताशर्कराभ्यां च" इत्यण् प्रत्ययः ॥ ८ ॥

नीवारपाकादि कडङ्गरीयै
रामृश्यते जानपदैर्न कञ्चित् ।
कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं
वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या भागा यस्य तत्तथोक्तम् वने भवं वन्यम् शरीरस्थितेर्जीवितस्य साधनं वो युष्माकम् पच्यत इति पाकः फलम् धान्यमिति यावत् नीवारपाकादि आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः जनपदेभ्य आगतैर्जानपदैः "तत आगतः" इत्यण् । कडङ्गरीयैः कडङ्गरं वुसमर्हन्तीति कडङ्गरीयाः 'कडङ्गरो वुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान्' इत्यमरः । "कडङ्गरदक्षिणाच्छ च" इति छप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभिर्नामृश्यते कञ्चित् न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।
कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं
सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

किंच त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् "क्रियार्थोपपद०" इत्यादिना चतुर्थी । अनुमतोऽप्यनुज्ञातः किम हि यस्मात्ते तव सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनामुपकारे क्षमं शक्तं 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गा-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

हैस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुमयं कालः विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः। "कालसमयवेलासु तुमुन्" इति तुमुन्। सर्वोपकारत्वमित्यत्र मनुः—(यथा मातरं वायुं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः। वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः) इति ॥ १० ॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं
मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥११॥

अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य "अर्हः प्रशंसायाम्" इति शतृप्रत्ययः। तवाभिगमनेनागमनमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम्। किंतु नियोगक्रिययाऽऽज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः। "प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" इति सप्तम्यर्थे तृतीया। शासितुर्गुरोराज्ञयाऽऽप्यात्मना स्वतो वा "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया। मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि गुर्वर्थं स्वार्थं वाऽऽगमनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य।
स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्त
मित्यवोचद्धरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

अर्घ्यपात्रेण मृन्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारामुदारामौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मेइत्येवंरूपाम्'। 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्याः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः। निशम्य श्रुत्वा हरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसि-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy Thiruvananthapuram Collection.

द्धिं प्रति दुर्वलाशः सन्मृण्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरथः संस्तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥ १२ ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे
कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

हे राजन् ! त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्तं स्वास्थ्यमवेहि जानाहि 'वार्तं फल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः। 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः। न चैतदाश्चर्यमित्याह—नाथ इति। त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुखं कुतः। तथाहि अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्य इत्यादिना। सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः। 'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ। कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वः। 'तमिस्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् 'तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः। लोकस्य 'जनस्य लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः। क्लृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे "नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च" इत्यनेन चतुर्थी। 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' इति भगवान्भाष्यकारः। कल्पेत संपद्येतेत्यर्थः। क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थीति वक्तव्यात् ॥ १३ ॥

'तवार्हतः—' इत्यादिनोक्तं यत्तन्न चित्रमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते
पूर्वान्महाभाग तयाऽतिशेषे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वा
मर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः। भक्तिरनुराग-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विशेषस्ते तव कुचोलिता कुलाभ्यस्ता 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः हे महाभाग सार्वभौम ! तया भक्त्या पूर्वानतिशेषेऽतिवर्तसे ! किन्तु सर्वत्र वार्तं चेत्तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसेऽत आह-व्यतीतेति। अहं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन्नर्थिभावात्त्वामभ्युपेत इति मे मम विषादः ॥ १४ ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्ना-
भासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

हे नरेन्द्र ! तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्तर्धिर्येन स तथोक्तः 'योनौ जलावतारे च मन्त्याद्यष्टादशस्वपि। पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि' ॥ इति हलायुधः। शरीरमात्रेण तिष्ठन् आरण्यका अरण्ये भवा मनुष्या मनुप्रमुखाः "अरण्यान्मनुष्ये" इति वुञ्प्रत्ययः। तैरुपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। नीवार इव आभासि शोभसे ॥ १५ ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्न
किंचनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥१६॥

भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन् मखजं मखजन्यम् न विद्यते किंचन यस्येत्यकिंचनः मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः तस्य भावस्तत्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति स्थाने युक्तम्। 'युक्ते क्षे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः। तथापि सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धेरपचयात्लाघ्यतरो

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu. Digitized by eGangotri

हि वरः खलु। (मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः। कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः॥) इति भावः। अत्र कामन्दकः-(धर्मार्थं क्षीणकोपस्य क्षीणत्वमपि शोभते। सूर्यैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव॥ इति॥ १६॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो
गुर्वर्थमाहर्तुमहं यातेष्ये।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं
शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि॥ १७॥

तत्तस्मात्तावदनन्यकार्यः 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ माने ऽवधारणे' इति विश्वः। प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तराद्गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्तुं यतिष्य उद्योक्ष्ये। ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु। "नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषडयोगाच्च" इत्यनेन चतुर्थी। तथाहि चातकोऽपि (धरणापतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्) इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः। निर्गलितो ऽम्बवेव गर्भो यस्य तं शरद्घनं नार्दति न याचते। 'अर्द गतौ याचने च' इति धातुः। 'याचनार्थे' रणेऽर्दनम् इति यादवः॥१७॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं
शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य।
किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं
त्वया कियद्वेति तमन्वयुक्त॥ १८॥

एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् "तुमर्हेतमनोरपि" इति मकारलोपः। महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपती रघुर्निषिध्य निवार्य। हे विद्वन्!

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत्किंपरिमाणं वा। इत्येवं तं कौत्समन्वयुङ्क्तापृच्छत्। 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छाच्' इत्यमरः ॥ १८ ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय
तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी
विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

ततो यथावद्यथार्हम् अर्हार्थे वतिः। विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय सदाचारायेत्यर्थः। स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय अनुद्धतायेत्यर्थः। वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च गुरवे नियामकाय 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः' इति। 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये। आश्रमोऽस्त्री इति चामरः। सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः। तस्मै रघवे विचणो विद्वान्वर्णी ब्रह्मचारी 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः। "वर्णाद्ब्रह्मचारिणि" इतीनिप्रत्ययः। स कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षि-
र्विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै।
स मे चिरायास्खलितोपचारां
तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुर्दक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोऽभूत्। स च गुरुश्चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात्प्रथममगणयत्संख्यातवान्। भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः। अथवा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयादिति योज्यम् ॥ २० ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्य
मचिन्तयित्वा गुरुणाऽहमुक्तः ।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे
कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्बन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा संजातक्रोधेन गुरुणा अर्थकार्श्यं दारिद्र्यमचिन्तयित्वाऽविधार्याहम् वित्तस्य धनस्य चतस्रो दश च कोटीश्चतुर्दशकोटीर्मे मह्यमाहरानयेति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणैवोक्तः। अत्र मनुः-(अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥) इति ॥ २१ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन
मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धु-
मल्पेतरत्वाच्छुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनार्घ्यपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं मत्वा निःस्वं निश्चित्येत्यर्थः। श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्याल्पेतरत्वादतिमहत्वात्संप्रत्युपरोद्धुं नाभ्युत्सहहे ॥२२॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्ति-
रावेदितो वेदविदां वरेण ।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं
जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकांतिः 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः' इत्यमरः। (तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्) इति श्रुतेः। द्विजराजकान्तित्वेनार्घ्यपात्रमिति ध्वनिः। एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं धारयति।

CC-0. Nepal Research Centre Collection.

एनसः पापान्निवृतेन्द्रियवृत्तेर्यस्य स जगदेकनाथो रघुर्वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेनेत्थमावेदितो निवेदितः सन् एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा
रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

श्रुतस्य पारं दृष्टवाञ्छ्रुतपारदृश्वा "दृशेः क्वनिप्" इति क्वनिप् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथार्थी याचकः विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात्कामं मनोरथमनवाप्याप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः 'युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । इत्येवंरूपोऽयं परीवादस्यापवादस्य नवो नूतनः प्रथमोऽवतार आविर्भावो मे मा भून्मास्तु । रघोरिति स्वनामग्रहणं संभावितत्वद्योतनार्थम् । तथा च—(संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते) इति भावः ॥ २४ ॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्ह-
न्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽग्न्यगारे त्रेताग्निशालायां चतुर्थोऽग्निरिव वसन्द्वित्राणि द्वे त्रीणि वाऽहानि । दिनानि । "संख्ययाव्ययाऽसन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये" इति बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" इति डच्प्रत्ययः समासान्तः । सोढुमर्हसि । हे अर्हन् मान्य ! त्वदर्थं तव प्रयो-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

जनं साधयितुं यावद्यते यतिष्ये । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् ॥ २५ ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत्सङ्गरमग्रजन्मा ।
गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य
निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः संस्तस्य रघोरवितथममोघं सङ्गरं प्रतिज्ञाम् 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः'। इत्यमरः । तां गिरम्' इति केचित्पठन्ति । तथेति । प्रत्यग्रहीत् । रघुरपि गां भूमिमात्तसारां गृहीतधनामवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रष्टुमाहर्तुं चकम इयेष ॥ २६ ॥

वासिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावा-
दुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य
गतिर्विजघ्ने नहि तद्रथस्य ॥२७॥

वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात्प्रभावात्सामर्थ्यादुक्तेतोः उदन्वदाकाशमहीधरेषूदन्वत्युदधावाकाशे महीधरेषुःवा मरुत्सखस्य मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां वाहको बलाहकः पृषोदरादित्वात्साधुः तस्येव मेघस्येव तद्रथस्य गतिः संचारो न विजघ्ने न विहता हि ॥ २७ ॥

अथाधिशय्ये प्रयतः प्रदोषे
रथं रघुः कालपतत्रशस्त्रगम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सामन्तसंभावनयैव धीरः
कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥२८॥

अथ प्रदोषे रजनीमुखे तत्काले यानाधिरोहणाभिधानात् प्रयतो धीरो रघुः समन्ताद्भवः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनयैव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं रथम धिशिश्ये रथे शयितवानित्यर्थः। "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै
सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः।
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये
वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥२९॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोषगृहे नियुक्ता अधिकृता भाण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तो नभसः पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः पतितां हिरण्यमयीं सुवर्णमयीम् "दाण्डिनायन०" इत्यादिना निपातनात्साधुः वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं
लब्धंकुबेरादभियास्यमानात्।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव
पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥३०॥

भूपती रघुः अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणात्कुबेराल्लब्धम् वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः। 'भङ्गम्' इति क्वचित्पाठः। भासुरं भास्वरम् "भञ्जभासमिदो" घुरच्। हेमराशिं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu. Collection

समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी
नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

तावर्थिदातारौद्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यावासिनः 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोसला नन्दिनी च सा' इति यादवः। जनस्याभिनन्द्यसत्वौ स्तुत्यव्यवसायावभूताम् 'द्रव्यासु व्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः कौ द्वौ । गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निःस्पृहोऽर्थी अर्थिकामादर्थिमनोरथादधिकं प्रददातीति तथोक्तः "प्रे दाज्ञः" इति कप्रत्ययः । नृपश्च ॥३१॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं
प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।
स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं
संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥३२॥

अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् "आशंसायां भूतवच्च" इति भविष्यदर्थे क्तः । उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनमानतपूर्वकायम् विनयनम्रमित्यर्थः । प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच ॥ ३२ ॥

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भू
र्वृत्तेस्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो
मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥३३॥

वृत्ते स्थितस्य । (न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधमम् ॥) इति कामन्दकः। तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतेर्नृपस्य भूः कामान्सूत इति कामसूर्यदि " सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिद्छिदजनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्" । अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमित्यर्थः । किन्तु तव प्रभावो महिमा त्वचिन्तनीयः । येन त्वया द्यौरपि मनीषितमभिलषितं दुग्धा । दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । (प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणा॥)इति स्मरणात्॥३३

आशास्यमन्यत्पुनरुक्त भूतं
श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं
भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्यधिजग्मुषः प्राप्तवतस्ते तवान्यत्पुत्रातिरिक्तमाशास्यमाशीःसाध्यमाशंसनीयं वा पुनरुक्तभूतम् सर्वं सिद्धमित्यर्थः किं त्वीड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम् त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः। पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि॥३४॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा
राज्ञेप्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
राजापि लेभे सुतमाशु तस्मा-
दालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अग्रजन्मा ब्राह्मणः 'अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः । इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप राजाऽपि जीवलोको जीवसमूहः 'जीवः प्राणिनि गीष्पतौ' इति विश्वः । अर्कादालोकं प्रकाशमिव 'चैतन्यम्' इति पाठे ज्ञानम् तस्माद्भृषेराशु सुतं लेभे प्राप ॥ ३५ ॥

ब्राह्मे मुहुर्ते किल तस्य देवी
कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना
तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

तस्य रघोर्देवी महिषी ब्राह्मे "तस्येदम्" इत्यण् । ब्रह्मदेवताकेऽभिजिन्नामके मुहूर्ते किलेषदसमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् " ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरौ " इत्यनेन कल्पप्प्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे 'कुमारो बालके स्कन्दे' इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नात्वत्पिता रघुर्ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रमजमजनामकं चकार । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥ ३६ ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात्स्वाद्विभिदे कुमारः
प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः 'आप रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः ॥' इति विश्वः । तदेव पैतृकमेव वीर्यं शौर्यं तदेव

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

नैसर्गिकं स्वाभाविकमुन्नतत्वं तदेव तादृशमेवेत्यर्थः । कुमारो बालकः प्रवर्तित उत्पादितो दीपः प्रदीपात्स्वोत्पादकाद्दीपादिव स्वात्स्वकीयात् "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इतिस्माद्भावो वैकल्पिकः । कारणाज्जनकान्न विभिदे भिन्नो नाभूत् सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं
यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां
धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् यौवनस्योद्भेदादाविर्भावाद्धेतोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं तजमं प्रति साभिलाषापि श्रीः धीरा स्थिरोन्नतचित्ता 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुरिव गुरोरनुज्ञामाचकाङ्क्षेत्येष । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां
स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन
भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथ स्वसुर्भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्यानयने उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञाप्तो हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥ ३९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य

दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।
प्रस्थापयामास ससैन्यमेन
मृद्धांविदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनूचानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीय संबन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । "करणाधिकरणयोश्च" इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥ ४० ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा
वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनो
र्बभवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति । रचिता उपकाराः शयनादयो येषु ते तथोक्ता जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः वन्या वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः अवन्या इत्यर्थः । "न बहुव्रीहौ" इति सर्वनामसंज्ञानिषेधः तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनोरजस्य मार्गे निवासा वासनिका. उद्यानान्याक्रीडाः 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तान्येव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः तत्सदृशा इत्यर्थः । "ईषदसमाप्तौ०" इति कल्पप्प्रत्ययः । बभूवुः ॥ ४१ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

[illegible]
मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

विलंघिताध्वाऽतिक्रान्तमार्गः सोऽजः सीकरार्द्रैः शीतलैरित्यर्थः मरुद्भिर्वातैरानर्तिताः कम्पिता नक्तमालाश्चिरविल्वाख्यवृक्षभेदाः 'चिरविल्वो नक्तमालः करञ्जश्च करञ्जके' इत्यमरः । यस्मिंस्तस्मिन् निवेशार्हे इत्यर्थः । नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे क्लान्तं श्रान्तं रजोभिर्धूसराः केतवो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ॥ ४२ ॥

अथोपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः
प्राक्सूचितान्तः सलिलप्रवेशः ।
निर्धौतदानामलगण्डभित्ति-
र्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

अथोपरिष्टादूर्ध्वम् । "उपर्युपरिष्टात्" इति निपातः । भ्रमद्भिः मदलोभादितिभावः भ्रमरैः प्रागुन्नज्जनात्पूर्वं सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य तथोक्तः निर्धौतदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः 'दानं गजमदे त्यागे' इति शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती "प्रशंसावचनैश्च" इति समासः । भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः । तथा च गणरत्नमहोदधौ–'मतल्लिकोद्भिमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः' इति । भित्तिः प्रदेशो वा 'भित्तीः प्रदेशो कुड्येऽपि' इति विश्वः । निर्धौतदानेनामला गण्डभित्तिर्यस्येति वा । वन्यो गजः सरित्तोः नर्मदायाः सकाशात् पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः उन्ममज्जोत्थितः ॥ ४३ ॥

नि शेषविच्छालितधातुनापि
वप्राक्रियासृक्त्वतस्तटेषु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

नीलोर्ध्वरेखाशवलेन शंसन्द-
न्तद्वयेनाश्माविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥

कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षालितधातुनाऽपि धौतगैरिकादिनाऽपि नीलाभिरूर्ध्वाभी रेखाभिस्तटाभिघातजनिताभिः शवलेन कर्बुरेण 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । अश्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुंठीकृतेन दन्तद्वयेन ऋक्षवान्नाम कश्चित्तत्रत्यः पर्वतः तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रकीडाम् । उत्खातकेलिमित्यर्थः 'उखातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रकीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः । संशन्कथयन् सूचयन्नित्यर्थः । युग्मम् ॥ ४४ ॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण
हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।
बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरङ्गा-
न्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण 'लघुक्षि प्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शुण्डादण्डेन 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि' इति विश्वः । सशब्दं सघोषं बृहतस्तरङ्गान्भिन्दन्विदारयंस्तीराभिमुखः स गजः वारी गजबन्धनस्थानम् 'वारी तु गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने प्रवृत्त इव बभौ ॥४५॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः
सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.
शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा

कर्षन्पश्चात्तटमुत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्यो-
र्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।
वन्येतरानेकपदर्शनेन-
पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्योर्जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतरेषां ग्राम्याणामनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे ववृधे ॥ ४७ ॥

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाह-
मसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।
विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः
सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् । 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः इति यादवः । असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्राः विलङ्घितस्तिरस्कृत आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान् यत्नो यैस्ते-तथो क्ताः सन्तः 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं
भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं
सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

स गजः छिन्ना बन्धा यैस्तै छिन्नबन्धा द्रुताः पलायिताः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्सः स चासौ शून्यश्च तम् । भग्ना अक्षा रथावयवदारुविशेषाः 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिंस्तम् । रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः 'विहस्तव्याकुलौ समौ इत्यमरः' । योधा यस्मिंस्तं सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥ ४९ ॥

तमापतन्नृपतेतं रवध्यो
वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।
निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे
जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

नृपते राज्ञो वन्यः कर्यवध्य इति श्रुतवाञ्शास्त्राज्ज्ञातवान्कुमार आपतन्तमभिधावन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन्न तु प्रहरिष्यन् अत एव नात्यायतमनतिदीर्घं यथा स्यात् नञर्थस्य नशब्दस्य लुप्सुपेति समासः । कृष्टशार्ङ्ग ईषदाकृष्टचापःसन्विशिखेन बाणेन कुम्भे जघान । अत्र चाक्षुषः-(लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि श्रीर्यै करिणः) इति । अत एव (युद्धादन्यत्र) इति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥ ५० ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूप-
मुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति
कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतस्तथापि नागरूपं गज शरीरमुत्सृज्य तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् स्फुरतः प्रभामंडलस्य मध्यवर्ति कांतं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्रापे ॥ ५१ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं
कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥५२॥

अथ प्रभावेनोपनतैः प्राप्तैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्दन्तकांतिभिः संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूला मुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता । " वाचो ग्मिनिः" इति ग्मिनिप्रत्ययः स पुरुष उवाच ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूला-
दवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।
अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥५३॥

अवलेपमूलाद्गर्वहेतुकात् 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने द्वेषणेऽपि च' इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापान्मतंगजत्वमवाप्तवानस्मि । मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'तन्वादेर्वा इत्यूङिति' केचित् । प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहिजानीहि प्रियं वदतीति प्रियंवदः । " प्रियवशे वदः खच' इति खच्प्रत्ययः ॥५३॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चा-
न्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।
उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगा-
च्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥५४॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

स महर्षिश्च प्रणतेन मयाऽनुनीतःसन्पश्चान्मृदुतां शान्तिमगच्छत् । तथाहि जलस्योष्णत्वमग्नेरातपस्य वा संयोगात्संपर्कात् न तुप्रकृत्योष्णत्वम् । यच्चैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः । विधेयप्राधान्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां शांतिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्य-
त्यजः कुम्भमयोमुखेन ।
संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना
तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥५५॥

इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोऽजो यदा ते कुम्भमयोमुखेन लोहाग्रेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे संगंस्यस इति स तपोनिधिर्मामवोचत् ॥ ५५ ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाऽहं
शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।
प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां
वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥५६॥

चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाऽहं शापात्संमोचितो मोक्षं प्रापितः । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः वृथा स्याद्धि । तदुक्तम्–(प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम्) इति ॥५६॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तु
र्नचारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥५७॥

हे सखे ! सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्-(अत्यागसहनो बन्धुः संदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥) इति । प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं गान्धर्वगन्धर्वदेवताकम् । संमोह्यतेऽनेनेति संमोहनं नाममस्त्रमादत्स्व गृहाण यतोऽस्त्रात्प्रयोक्तुरस्त्रप्रयोगिणोऽरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते । हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥५७॥

वधलज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह—

अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्तं
दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं
मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥५८॥

किं च मां प्रति ह्रिया प्रहारनिमित्तयालम् । कुतः । यद्यतो हेतोस्त्वं मां प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः कृपालुरभूः तस्मादुपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया प्रतिषेधः परिहारः स एव रौक्ष्यं पारुष्यम् तन्न प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ॥ ५८ ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं
जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥५९॥

ना सोमश्चन्द्र इव नृसंमिः उपमितसमासः । 'सोम ओषधिचन्द्रयोः' इति शाश्वतः पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । अस्त्रविदस्त्रज्ञः सोऽजस्तथेति सोम उद्भवो यस्याः सा तस्या सोमोद्भवायाः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

सरितो नर्मदायाः 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः । पवित्रं पयः उपस्पृश्य पीत्वा आचम्येत्यर्थः । उदङ्मुखः सन्निगृहीतशापान्निवर्तितशापात् उपकृतादित्यर्थः । तस्मात्प्रियंवदादस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥५९॥

एवं तयोरध्वनि दैवयोगा
दासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।
एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौ-
राज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥६०॥

एवमध्वनि मार्गे दैवयोगादैववशादचिन्त्यहेत्वनिर्घार्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् " सख्युर्यः " इति यप्रत्ययः । आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोर्मध्य एकोगन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः । अपरोऽजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान्विदर्भान्विदर्भदेशान्ययौ ॥६०॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे
तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।
प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्र-
श्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥६१॥

नगरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं तमजं तस्याजस्यागमेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य स क्रथकैशिकेन्द्रो विदर्भराजः प्रवृद्धोर्मिरूर्मिमाली समुद्रश्चन्द्रमिव प्रत्युज्जगाम ॥६१॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी
नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।
यथा तत्र तत्रं समेतो
वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

एनमजमग्रयायी सेवाधर्मेण पुरो गच्छन्नित्यर्थः । नीचैर्नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्याऽर्पितश्रीस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरदुपचरितवान् यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमागन्तु प्राघूर्णिकं मेने अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ६२ ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।
रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां
बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे (कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि) इति । सोऽजः प्रणतैर्नमस्कृतवद्भिः कर्तरिक्तः । तस्य भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राजभवनम् 'उपकार्या राजसद्मन्युपचारचितेऽन्येवत्' इति विश्वः । मदनो बाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिव यौवनमिवेत्यर्थः । अध्युवासाधिष्ठितवान् तत्रोषितवानित्यर्थः । "उपान्वध्याङ्वसः" इति कर्मत्वम् ॥ ६३ ॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।
भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥६४॥

तत्रोपकार्यायां स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तत्कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

'ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषाशुण्ड-शृङ्गपुच्छचिह्नश्वलिङ्गिषु ॥' इति यादवः । लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः । लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अजस्य भावावबोधे पुरुषस्याभिप्राय-परिज्ञाने कलुषाऽसमर्था दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभि-मुखी बभूव । (राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः) इति भावः । अभिमुखीशब्दो ङीषन्तश्च्व्यन्तो वा ॥ ६४ ॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्रावोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तम् शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विगतोऽङ्गरागो यस्य तं न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा बन्दिपुत्राः वैतालिकाः' इति वा पाठः 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । वाग्भिः स्तुति-पाठैरुषसि प्रावोधयन्प्रबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतांवर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

हे मतिमतां वर ! निर्धारणे षष्ठी । रात्रिर्गता शय्यां मुञ्च विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतो धुरिः 'धुरो यड्लुकि शीर्षे' इति यादवः । द्विधैव द्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयानिषेधार्थः । विभक्ता

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ननु विभज्य स्थापिता खलु । तत्किमत आह-तां धुरमेकत एकको टौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन्बिभर्ति तस्या गुरो भवान् धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही तस्य पदं वहनस्थानम् अपरं यद्धुर्यपदं तदवलम्बी ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न ह्युभयबाह्यमेको वहतीति भावः ॥ ६६ ॥

निद्रावशेन भवताऽप्यनवेक्ष्यमाणा
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।
लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन स्वयन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि त्वय्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः । "प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निशि खण्डिताभर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिताऽबलेव नायिकेव (ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डिते ऽर्याकषायिता) इति दशरूपके । अनवेक्षमाणाऽविचारयन्ती सती उपेक्षमाणेत्यर्थः । 'ह्यनवेक्ष्यमाणा' इति पाठे निद्रावशेन भवताऽनवेक्ष्यमाणाऽनिरीक्ष्यमाणा कर्मणि शानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन प्रयोज्येन चंद्रेण पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम्(कालात्क्षमत्वौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्) इत्यलंकारे । विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नाथस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्निमं पक्षमुपैक्षिष्ट । लक्ष्मीर्येन चंद्रेण सह त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिचप्रत्ययः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदकारणानीति भावः । स चंद्रोऽपि दिगंतलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव त्वदान-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

नरुचिं विजहाति त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेति भावः ॥ ६७ ॥

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्-
त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-
श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तत्तस्माल्लक्ष्मीपरिग्रहणाद्वल्गुना मनोज्ञेन 'वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गुभाषितमन्यवत्' इति विश्वः । युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमधिरोहतां प्राप्नुताम् प्रार्थनायांलोट् । के द्वे अंतः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् 'तारकादृगः कनीनिका' इत्यमरः । तव चक्षुः अंतः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च । युगपदुन्मेषे सति संपूर्णसादृश्यलाभ इति भावः ॥ ६८ ॥

वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।
स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः परगुणेनान्यदीयगुणेन सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुराप्तुमिच्छुरिव "आज्ञप्यृधामीत्" इतीकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं पुष्पं वृन्तात्पुष्पबन्धनात् 'वृन्तंप्रसवबन्धनम्' इत्यमरः ॥ हरत्यादत्ते । अरुणांशुभिन्नैस्तरुणिकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह "तत्पुरुषे कृति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते संगच्छते । सृजेर्दैवादिकात्कर्तरि लट् ॥ ६६ ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
आभाति लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे
लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हारगुलिका मुक्तामणयस्तद्वद्विशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया 'परभागो गुणोत्कर्षे' इति यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनार्चि दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितमिवाभाति शोभते ॥ ७० ॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्गच्छति "आङ् उद्गमने" इत्यात्मनेपदम् तावत् भानावनुदित एवेत्यर्थः । अह्नाय झटिति 'द्राग्झटित्यञ्जसाहाय' इत्यमरः । अरुणेनानूरुणा 'सूरस्सूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः। तमो निरस्तम् । तथाहि। हे वीर ! त्वय्यायोधनेषु 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पिता रिपून्स्वयमुच्छिनत्ति किं वा नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः ॥ ७१ ॥

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकार्षणस्ते ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy Kathmandu Collection

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-
द्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वाभ्यां विनीता अपगता निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीतनिद्राः अत्र समासविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसन्धेयम् । यथाह कैयटः- (उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् उभयपुत्र इत्यादि भवति) इति। मुखरागयुत्थानचलनाच्छुन्द्यायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्ताश्चैते एव तव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा हस्तिनः "स्तम्बकर्णयो रमिजपोः" इत्यच्प्रत्ययः * हस्तिसूचकयोः*इति वक्तव्यात्। 'इभःस्तम्बेरमः पद्मी'इत्यमरः। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । शय्यां जहति त्यजन्ति। येषां स्तम्बेरमाणां दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः दन्तकुड्मलास्तरुणारुणरागयोगाद्बालार्करुणसंपर्काद्धेतोर्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः ।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥७३॥

हे वनजाक्ष नीरजाक्ष ! 'वनं नीरं वनं सत्त्वम्'इति शाश्वतः। दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता बद्धा वनायुदेश्या वनायुदेशे भवाः 'पारसीका वनायुजाः' इति हलायुधः। अमी वाहा अश्वा निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यान्यास्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि 'सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे' इत्यमरः। वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयो-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

गसंग्रहे—(पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलमोहविदग्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम् ॥) इत्यादि ॥७३॥

भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥७४॥

म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्तिर्विरलरचनो भवति प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्या भवन्ति निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः। अपिचायंमञ्जुवाङ्मधुरवचनः पञ्जरस्थस्ते तव शुकस्त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्तामुच्चारितां नोऽस्माकं गिरं वाणीमनुवदति अनुकृत्य वदतीत्यर्थः । इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

इति विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैः कुमारः
सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ।
मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥७५॥

इतीत्थं विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैर्वैतालिकैः पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् सपदि विगतनिद्रः कुमारः तल्पं शय्याम् 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । उज्झाञ्चकार विससर्ज।"इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" इत्याम्प्रत्ययः । कथमिव मदेन पटु मधुरं निनदद्भिः राजहंसैर्बोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगज ईशानदिग्गजः गङ्गाया इदं गाङ्गं सैकतं पुलिनमिव । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । 'सिकताशर्कराभ्यां

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

च " इत्यरप्रत्ययः । सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥७५॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं
दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपद्मा ।
कुशलविरचितानुकूलवेषः
क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥७६॥

अथोत्थानानन्तरमञ्चितानि चारूण्यक्षिपद्माणि यस्य सोऽजः शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिमनुष्ठानमवसाय्य समाप्य स्यतेर्ण्यन्ताल्लयप् । कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयंवरोचितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन्स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहमगादगमत् "इणो गा लुङि" इति गादेशः । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् । तल्लक्षणम्-(अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।) इति ॥ ७६ ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया
संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि-
श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
अजस्वयंवराभिगमनो नाम
पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

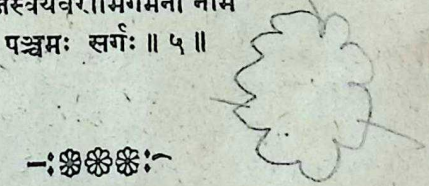

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection.

बाबू वैजनाथप्रसाद द्वारा—श्रीविश्वेश्वर प्रेस काशीमें मुद्रित ।

संस्कृत की चुनी हुई पुस्तकों का

॥ सूचीपत्र ॥

❋ अमर कोष ❋

अमरसिंह रचित तीन काण्ड।

देवता, दानव स्वर्ग नर्क मर्त्य, जल शैलादि के नाम क्रम से बताये गये हैं। ॥)

❋ अनन्त व्रत कथा भाषाटीका ❋

अनन्त देव की कथा मूल श्लोक और उसका अर्थ सरल भाषा के सहित। =)॥

❋ आदित्य हृदय बड़ा ❋

सूर्य्य भगवानके असंख्य नामों की स्तुति गाकर भव-सागर से पार होना हो तो इसका पाठ करें। =)

❋ एकादशी माहात्म्य भाषा ❋

यह सरल हिन्दी भाषा में साल की सम्पूर्ण एकादशियों का माहात्म्य छपकर तैयार है। ॥)

❋ एकोद्दिष्ट श्राद्ध भाषा टीका ❋

मूल श्लोक के बाद हिन्दी भाषा में बहुत सरलता से अनुवाद किया गया है, पिंडश्राद्ध विधिसहित =)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

❀ कर्मविपाक भाषा टीका ❀

पूर्वजन्म में आप कौन थे ? कौन से कर्म फल से आप इस योनि तथा अवस्था में हैं ? आगे कौन योनि में जन्म पायेंगे, नक्षत्रादि क्रम से बड़ी सरलता से लिखा है। १।)

❀ कार्तिक माहात्म्य भाषा टीका ❀

कार्तिक महीने में क्या सद्कर्म करना चाहिये ? उसका फल क्या है ? इसे देखिये। १)

❀ गणेश चतुर्थी व्रत कथा ❀

माघ में आने वाली चौथ की कथा।)॥

❀ गरुड़ पुराण भाषा टीका ❀

शुद्ध सरल सुबोध। ॥।)

❀ गया माहात्म्य ❀

गया यात्रा क्यों और कैसे करना चाहिये। -)॥

❀ गणेश पुराण ❀

गोस्वामी तुलसीदास जी कृत गणेश पुराण अवश्य देखिये गणेशजी की भक्ति से क्या लाभ होगा

❀ गीत गोविन्द का

अहा ! गीतगोविन्द श्री
कण्ठसे की जाय ! यह
एवम् रसीले गानों

❀ प्राप्त हो

श्रीकृष्ण भगव
पाठ करनेसे अधि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

❋ चाणक्य नीति भाषा टीका ❋

इसमें नीतिके दृष्टान्त युक्त सामयिक श्लोकों के नीचे सरल भाषा अनुवाद है। ।)

❋ चित्रकूट माहात्म्य ❋

यह वही पावन तपोभूमि श्रीरामचन्द्र जी के चरण स्पर्श से पवित्र की हुई है, जिसका गुण रामायण में तुलसीदासजी ने गाया है। माहात्म्य पढ़ने योग्य है। =)

❋ चमत्कार चिन्तामणि ❋

ज्योतिष विद्या की यह भी एक परमपयोगी पुस्तक है, इससे ज्योतिष विद्या के जानने वाले विद्यार्थी भी फलाफल विचार सकते हैं। ≡)

❋ चित्रगुप्त कथा भाषा टीका ❋

इसमें यमद्वितीया के व्रतका माहात्म्य है। मूल श्लोक और उसका हिन्दी भाषा में अनुवाद। -)॥

❋ ज्योतिषसार भाषा टीका ❋

[illegible] शास्त्रका बहुत बड़ा ग्रन्थ है। मूल श्लोक सूर्य्य[illegible] हिन्दी भाषा सहित। से पार होना[illegible] १।)

❋ [illegible]ोपवीत पद्धति भाषा टीका ❋

[illegible] के बाद सरल हिन्दी भाषा युक्त बहुत शुद्ध यह सरल हिन्[illegible]पा है। का माहात्म्य छपकर[illegible] ।)

❋ एकोदिष्ट श्राद्ध न्याय बोधिनी ❋

मूल श्लोक के बाद हिन्[illegible]। बाद किया गया है, पिंडश्राद्ध[illegible] ।=)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

❋ दुर्गा पाठ भाषा टीका सहित ❋

शुद्ध मूल श्लोक के नीचे सरल हिन्दी भाषा के सहित छापा गया है। १)

❋ दुर्गा पाठ मूल बड़े अक्षर का ❋

बहुत ही शुद्ध छपा है। पक्की जिल्द के साथ मूल्य १) खुले पत्र का ॥।)

❋ दुर्गा पाठ १६ पेजी ❋

हुत शुद्ध तथा चिकने कागज पर छपी हुई तथा मध्यमा- की जिल्द ॥=) खुला पत्रा। ॥)

❋ दुर्गा पाठ ३२ पेजी ❋

त शुद्ध तथा चिकने कागज पर छपी मध्यमाक्षर की ।) खुला पत्रा ।=)

❋ दुर्गा पाठ ६४ पेजी ❋

से सज्जन ३२ पेजी से भी छोटा प लिये ।=) शुद्धता पूर्वक रेशमी जिल्द।

❋ देवऋषि पितृ ण ❋

पक्ष या सदैव जो तर्पण करते हैं यह उनके गी है।

नान्दक पञ्चांसी भाषा टीका

भ मुहूर्त और लग्न नक्षत्रादि नि देखें।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

से मूल श्लोक में समझायी गयी है। नित्य सन्ध्या करना चाहें तो इसके अनुसार करें। -)॥

❀ पारासर स्मृति ❀

सरल भाषा टीका सहित। ॥।)

❀ पार्थिव पूजा ❀

शिवलिंग यानी पार्थी बनाकर उसकी पूजा किस प्रकार करनी चाहिये। यह मय विधिके सहित है।)॥

पार्वण श्राद्ध भाषा टीका ❀

पिण्डदान श्राद्ध वगैरह की विधि संस्कृतके मूल श्लोकों के नीचे सरल भाषा युक्त है। =

❀ बगलामुखी स्तोत्र ❀

[illegible]क्ति भाव संयुक्त स्तोत्र है।)

❀ [illegible]हलाव्रत कथा भाषा टीका ❀

मात्म्य [illegible] के सहित।

❀ [illegible]लबोध सारावली ❀

[illegible]ष शास्त्र क[illegible]ह प्रारम्भिक पुस्तक है। ज्योति[illegible]ले विद्यार्थी को [illegible]ाहिये कि प्रथम इस पुस्तकको प[illegible] दूसरे ज्योतिषसार[illegible]को पढ़ें। =

यह स[illegible]

❀ विष्णुसहस्रनाम ❀

का माहात्म्य [illegible]

❀ एका[illegible]ण भगवान के हजार नाम हैं। इस[illegible] पाठ [illegible] दूर हो जाते हैं। =

मूल श्लोक के बाद हि[illegible] पुस्तक मिलने का पता— ।=)

वाद किया गया है, पिंडश्राद्ध[illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection